

VU Research Portal

Waarom geloven? Argumenten voor en tegen geloof

Vroom, H.M.

1985

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Vroom, H. M. (1985). *Waarom geloven? Argumenten voor en tegen geloof*. Kok.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Waarom geloven?
Argumenten voor en tegen geloof

Dr. H. M. Vroom

[1985]

Inhoud 1

Voorwoord	1
1. Argumenten tegen geloof	2
1. Geloof is niet zeker	
2. Verzinsels	
3. Geloof als ideologie	
4. Wat te geloven?	
5. De vraag naar het lijden	
6. Vaag en onduidelijk	
2. Argumenten voor geloof	28
1. "Beschaving"	
2. Ongegrond bestaan	
3. Verantwoordelijkheid	
4. Bevrijding	
5. Vertrouwen en rust	
6. De voorgangers	
3. De argumenten tegen geloof bezien	64
1. De eisen voor geldige kennis	
2. Berust geloof op projectie?	
3. Dient geloof belangen?	
4. Getuigen de godsdiensten tegen religie?	
5. Geen verklaring voor het lijden	
6. Duizend nuances?	
Besluit	88
Noten	92

VOORWOORD

Bijna ieder mens denkt wel eens na over het geloof. Wie gelooft stuit onvermijdelijk op vragen. Zou het wel waar zijn? Waarom geloof ik? Wie niet gelooft denkt wel eens: wat hebben mensen die geloven wat ik mis? Zouden zij gelijk hebben?

Dit boekje gaat over een aantal van deze vragen. Het gaat over bezwaren tegen geloof en redenen om te geloven. Eerst worden zes bezwaren tegen geloof besproken, dan zes ervaringen die geloof dragen. Tenslotte wordt geprobeerd een antwoord te geven op de bezwaren tegen geloof.

De argumenten voor en tegen geloof komen voort uit ervaringsfeiten die ieder mens in principe kan kennen. De meeste onderwerpen die aan de orde komen zullen velen bekend zijn uit gesprekken die zij wel eens hebben gevoerd. In de theologie komen deze vragen aan de orde in een vak, dat meestal wordt aangeduid als godsdienstfilosofie. De godsdienstfilosofische discussie over "wel of niet geloven" staat in dit boekje op de achtergrond; in de noten wordt er spaarzaam naar verwezen. Dit boekje heeft niet de pretentie om die discussie samen te vatten. Het is alleen bedoeld om de lezer te helpen door de argumenten voor en tegen geloof uiteen te zetten en er enkele overwegingen bij te geven. Het boekje heeft een enigszins persoonlijk karakter in die zin, dat anderen anders zouden hebben geschreven, vooral over de ervaringen die geloof dragen. Juist omdat het om fundamentele menselijke ervaringen gaat is dat onvermijdelijk. Hopelijk kan dit geschriftje de lezer helpen om zijn of haar gedachten te ordenen rond die grote vraag: waarom geloven?

Dit boekje is in 1985 uitgegeven door Kok te Kampen (92 blz.). Het is grotendeels in 1983 geschreven te Cambridge (Mass.), gelijk op met de voorbereiding van enkele hoofdstukken van *Religies en de Waarheid* (Kok, Kampen 1988; nu: <http://dare.ubvu.vu.nl/handle/1871/32720>). In 2012 is dit boekje elektronisch beschikbaar.

1. ARGUMENTEN TEGEN GELOOF

1. Geloof is niet zeker

Als een van onze kinderen op een concrete vraag een vaag antwoord geeft in de sfeer van "ik geloof van niet" of "ik denk van wel", dan zeggen we soms: "hier valt niets te geloven; dit behoort je te weten". "Ik geloof van niet" is vaak een ontwijkend antwoord waarmee we proberen een echt antwoord te ontlopen of waaruit blijkt, dat we de vraag geen echt antwoord waard vinden.

Wij zijn gewend onderscheid te maken tussen wat we weten en wat we wel denken maar toch niet zeker wéten. Als je tegenover een ander doet alsof je iets zeker weet en de ander op je woorden afgaat, terwijl het verkeerd uitpakt, dan is dat pijnlijk. Komt het vaker voor, dan schaadt het de relatie tussen mensen. De waarheid spreken is een van de fundamentele waarden in de samenleving. Dus mogen we niet doen alsof we zeker weten wat we in werkelijkheid niet zeker weten. In deze zin zeggen mensen wel: geloven doe je in de kerk. De ondertoon is dan: geloof is niet zeker.

We hebben in de praktijk geleerd, dat het goed is om te onderscheiden tussen wat mensen weten en wat ze alleen maar denken. Niet alles wat mensen zeggen is waar. Men heeft gezegd, dat bepaald afval op vuilstortplaatsen geen kwaad kon, maar nu worden huizen die erop gebouwd zijn, afgebroken. Steeds weer blijkt, dat regeringsleiders soms informatie achterhouden of verkeerde informatie verstrekken. Niet elke krant kunnen we geloven. Er wordt veel verteld maar niet alles is waar.

Waarom zouden we dit inzicht niet op geloof toepassen? Elke zondag staan er zo'n drieduizend pastoors en dominees op preekstoelen in Nederland. Ze beweren van alles. De vraag rijst of zij wel weten wat ze zeggen! Zouden ze het niet alleen maar geloven? Is geloof wel iets dat te weten valt? In de literatuur over godsdienstkritiek wordt dit bezwaar tegen geloof vaak uitgewerkt door geloof te vergelijken met wetenschap. Men denkt dan vooral aan de exacte vakken. Deze vakken bieden betrouwbare kennis, zo zegt men. Andere wetenschappen moeten daaraan een voorbeeld nemen,

bijvoorbeeld de theologie. Wat weten theologen eigenlijk zeker?

Wetenschap stelt eisen aan kennis wil deze kennis voor zeker kunnen doorgaan. Welke eisen stelt de wetenschap? In verhandelingen over wetenschapsleer worden verschillende formuleringen gebruikt, maar we kunnen ze in vijf punten samenvatten. Goede wetenschappelijke kennis is 1. systematisch, 2. gegrond, 3. intersubjectief, 4. gevonden in vrijheid en 5. voorgedragen met kritische zin. We lichten dat toe.

Dat wetenschap *systematisch* moet zijn, houdt in, dat ze geordend moet worden weergegeven. Dat ligt voor de hand. Maar verder wil men ermee zeggen, dat er samenhang moet bestaan tussen de diverse wetenschappelijke inzichten. Men mag aan de medische faculteit geen andere dingen over bacteriën beweren dan aan de biologische faculteit. Wat men erover zegt, moet te rijmen zijn met wat men verder weet, in het geval van bacteriën bijvoorbeeld met het functioneren van het menselijk lichaam in de afweer tegen vreemde bacteriën. De kennis van de natuur moet idealiter één geheel vormen. Daarom moeten de diverse inzichten liefst met elkaar samenhangen; in geen geval mogen ze elkaar weerspreken.

Inzichten moeten *gegrond* zijn. Men moet aangeven op welke ervaringen ze rusten. Als men iets beweert dat niet op de een of andere manier uit empirische gegevens is afgeleid, geldt het als ongegrond.

De zo gevonden inzichten, moeten *intersubjectief* zijn. Daaronder verstaat men dat ze door meer mensen als waar kunnen worden ingezien. Onderzoekers mogen hun privé-opvattingen niet zomaar van het keurmerk "wetenschappelijk inzicht" voorzien. Ze moeten hun bevindingen onder collega's verantwoorden. Ze moeten "met zo neutraal mogelijke ogen" door de microscoop kijken of in het woordenboek bladeren. Wat zij zien of vinden telt alleen als een ander het net zo kan zien of vinden. De wetenschappelijke waarheid is niet "subjectief", maar bestaat tussen ("inter") subjecten of onderzoekers. Ze is, kortom, intersubjectief.

Stel, iemand draagt een nieuwe theorie voor. Mogelijk staat het nieuwe inzicht nog haaks op een aantal bestaande theorieën. Wie zegt nu of de nieuwe theorie juist is en de oude theorieën moeten worden bijgesteld of dat de nieuwe theorie fout is? Dat inzicht moet groeien binnen de kring van vakgenoten. Andere mensen moeten nieuwe

inzichten nagaan. Langzaam moet algemene instemming groeien of blijken dat de nieuwe theorie niet klopt. Intersubjectiviteit is de zware eis die aan wetenschappelijke kennis moet worden gesteld.

Ten vierde, wetenschap moeten)' zijn. Niemand mag een onderzoeker laten zeggen wat hij wil. Resultaten moeten in vrijheid worden gevonden en uiteengezet. Elke bewuste en opzettelijke beperking van de vrijheid van wetenschappelijk onderzoek is in strijd met de aard van wetenschappelijke kennis en kan de voortgang ervan schaden.

Tenslotte, wetenschap is en blijft *kritisch*. Het gaat in de wetenschap om geldige kennis van de waarheid. Daarom blijft elk wetenschappelijk inzicht staan totdat het tegendeel blijkt. Elke theorie kan in principe worden herzien. Men hecht niet aan de theorieën maar men is en blijft op zoek naar "de waarheid".

Aldus een beknopte schets van de kenmerken van het wetenschappelijke denken. Critici van geloof hebben geloof gemeten aan deze eisen voor geldige kennis.¹ Vaak heeft men op grond van een dergelijke vergelijking bestreden dat theologie een wetenschap is. Dat zou tegelijk inhouden dat het niet redelijk is om te geloven. De bezwaren worden soms scherp geformuleerd. We lopen ze na in de volgorde van de zojuist gegeven criteria voor wetenschappelijke kennis.

Theologie is *niet systematisch*. Zij moet tegenspraken toelaten. De volgende drie uitspraken bijvoorbeeld staan met elkaar op gespannen voet: (a) God is almachtig, (b) God is goed, (c) er bestaat ellende op de wereld. Theologen nemen aan dat alle drie de uitspraken waar zijn, maar zijn niet in staat te laten zien hoe ze samenhangen. Dus is theologie niet systematisch.

Theologie is *niet gegrond* op empirische gegevens. Stellig gaat geloof op bepaalde ervaringsgegevens terug. Maar de lijn van die ervaringen naar geloofsopvattingen is niet duidelijk. Bijvoorbeeld: mensen zullen wel iets bijzonders aan Jezus van Nazareth hebben ervaren, maar het is niet duidelijk waarom hij dan twee naturen moet hebben.

Theologie is *niet intersubjectief*. Het is een vak voor een bepaalde groep mensen, te weten gelovigen, nader: christenen, nader: katholieken of protestanten. Zelfs onder elkaar zijn christenen het niet

eens. Resultaten van theologische bezinning kunnen daarom nooit neutraal, voor iedereen waar zijn.

Theologie is *niet vrij*. Theologische faculteiten hebben vrijwel altijd contracten met bepaalde kerken met het oog op de beroepsopleiding van geestelijken. In sommige gevallen is het bekend dat een kerk theologen ter verantwoording riep of hen zelfs hun functie ontnam.

Theologie is *niet kritisch*. Het uitgangspunt wordt namelijk niet ter discussie gesteld: men gaat uit van het geloof in God en in de Heilige Schrift als zijn openbaring. Het uitgangspunt zelf staat buiten kritiek.

Met deze bezwaren valt niet alleen, zo meent men, de grond onder de theologie als gesubsidieerde bezigheid aan universiteiten weg, maar ook die onder het geloof. Geloof berust op een beslissing, zo hebben veel christelijke theologen gezegd. Welnu, wie gelooft is dus vooringenomen en onkritisch, - zo antwoorden de critici. Gelovigen vormen een kring apart. Zodra ze het antwoord op moeilijke maar centrale vragen niet weten, spreken ze over mysteries die aan mensen verborgen blijven. Kortom, de kennis van het geloof voldoet niet aan de eisen die aan geldige, zekere kennis gesteld mogen worden. Aldus het eerste bezwaar dat men inbrengt tegen het christelijk geloof en meestal tegen geloof in het algemeen.

2. Verzinsels

Als ons dochtertje in haar eentje met een serviesje speelt, schenkt ze een beetje water uit een klein kannetje in een miniem kopje en geeft ze het aan iemand anders die naast haar op de grond zit: alsjeblieft hoor, drink maar lekker op; zal je niet knoeien? Zo speelt ze haar spel met de ander, ook al is die er niet. Soms drinkt ze het kopje even leeg, terwijl ze over haar schouder kijkt of niemand het ziet. Haar spel is echt en vol betekenis. Ze heeft het nodig; ze vindt het leuk. Het is een zinvol gebaar, oók al is de ander er niet echt.

Als hindoes gaan eten, offeren ze soms hun eten. Dan brengen ze het voedsel naar het beeld van een godheid dat ergens in hun huis staat of ze gaan naar een tempel of gewilde plaats. Daar brengen ze het eten, geven het aan de godheid. Ze prijzen zijn of haar naam en hopen dat hij of zij het ziet. Ze nemen het eten weer mee naar huis om het

verder klaar te maken en zelf op te eten. Ze zeggen dat het gebaar van het offer vol betekenis is.

Men zegt dat het in geloof net zo gaat als in het spel van de kinderen. Heel de godsdienst berust op fantasie. Godsdienst kan veel vormen aannemen. Fantasie kan mooi zijn of laag bij de gronds, maar het blijft fantasie en is dus geen werkelijkheid. Dat wil zeggen: er is geen andere werkelijkheid dan de werkelijkheid van het spel dat de kinderen spelen. Het beeld is in het echt geen god. "God" is niet meer dan een naam waarmee gelovigen een fantasieheld benoemen; in het echt is er niet meer dan het religieuze spel dat religieuze mensen spelen. Religie berust op verzinsels. Dat is het tweede argument van de godsdienstkritiek dat we nu aan de orde stellen.

Het is een oud verwijt. Reeds in de Griekse oudheid kende men het verwijt dat de priesters de mensen bedrogen. Ze beweerden boodschappen van de goden aan de mensen door te geven, maar ze zeiden gewoon wat hen goed dacht, liefst zo vaag dat ze zich niet in de vingers konden snijden. De godsdienstkritiek in de Griekse oudheid keerde zich tegen de tempelcultus en de verhalen over de goden. In het oude India waren er tussen ongeveer 600 en 400 voor Christus stromingen die alle geloof in God, goden en ziel vaarwel zeiden. Sindsdien is het al dan niet geloven een zaak waarover mensen van mening verschillen.

De critici hebben natuurlijk ook naar verklaringen gezocht om aannemelijk te maken dat zovél mensen geloven. Er bestaat immers een principieel verschil tussen mijn dochttertje, dat een kopje thee aan iemand geeft, die er niet is en een gelovige die een offer brengt. Als ik aan onze dochter vraag of er echt iemand zit en wie het dan is, zal ze met onnavolgbare logica uitleggen, dat er niet echt iemand zit, maar dat het haar zusje is. Ze weet, dat het spel spel is. Maar als we aan een hindoe die voor Krishna offert vragen "is dat echt Krishna?", dan zal hij antwoorden "ja". Misschien gaat het om een beeld dat in een processie de stad wordt rondgedragen om na de festiviteiten te worden verbrand, - welnu, dat beeld is in die periode Krishna echt, althans in de beleving van de gelovigen. Als het verbeelding is, dan toch van een andere orde dan de theevisite van mijn dochttertje.

De godsdienstkritiek behoeft de integriteit van gelovigen niet in twijfel te trekken. Men bedoelt het goed en meent het echt; er is geen bedrog of misleiding in het spel. De godsdienstkritiek kent daarom

verklaringen voor geloof die de gelovigen niet in een kwaad daglicht stellen. Geloof is verbeelding, projectie, zegt men. Aan deze visie is de naam van Feuerbach verbonden. De projectieleer is later door anderen overgenomen en op verschillende manieren uitgewerkt.² De verbeelding, zo stelt men, komt op uit behoeften van de mens. Het gaat om behoeften die alle mensen hebben, zowel gelovigen als ongelovigen. De basis ligt in het algemeen menselijk bestaan. Maar de uitwerking die deze behoeften krijgen, is verschillend. Sommige mensen verbeelden zich God, anderen weerstaan deze aandrang en maken zich geen illusies. Nu eenmaal is doorzien dat geloof verbeelding is, kan men beter niet geloven, - zo zeggen zij. Maar als mensen graag willen, mogen ze best blijven geloven, mits het een fatsoenlijk geloof is, dat mensen helpt om goede mensen te zijn. Zoals ons dochttertje theevisite mag spelen, zo mogen gelovigen geloven. Ieder heeft zijn eigen leven; zolang men elkaar niet schaadt, is alles geoorloofd.

De opvatting dat geloof op verbeelding berust, houdt dus niet automatisch in dat men zich scherp tegen godsdienst moet verzetten. Dat verzet komt pas als men meent dat godsdienst in het algemeen of bepaalde vormen van godsdienst slechte gevolgen hebben voor het leven. Daarover hebben we het straks.

Waarom verbeelden mensen zich dat God bestaat of dat er goden zijn? De reden is, zo zegt men, dat mensen niet helemaal zeker zijn van zichzelf. Om duidelijk te maken wat hiermee bedoeld wordt, vergelijken we de mens met het dier. In de filosofie heeft men die vergelijking breed uitgewerkt. Dieren leven op een vanzelfsprekende manier. Als een leeuw honger heeft, zoekt hij eten; hij doodt een beest, maar niet meer dan één, en eet het op. Een dier reageert instinktmatig. Het heeft een aangeboren gedragspatroon dat hem "zegt" wat hij moet doen. Bij een mens ligt dat anders. Mensen moeten beslissingen nemen, voor zichzelf en voor andere mensen. Daarom stellen ze zich vragen: "doe ik het goed?", "kan ik dat?", en nog lastiger vragen: "is dat de moeite waard?", of: "is het leven dat ik nu leid, het leven zoals ik het wil?". Dat zijn ingrijpende vragen; het is niet gemakkelijk er een goed antwoord op te geven. Daarom verkeren mensen vaak in onzekerheid. Wat zou het gemakkelijk zijn als er op veel van die vragen een vast antwoord bestond en als ook de andere onzekerheden in het bestaan, alle vrees en twijfel, konden worden weggenomen! Dan zouden we het

antwoord op al onze vragen weten. Als we ons afvroegen wat we moesten doen, hoefden we alleen maar naar een aantal vaste leefregels te kijken; dan zouden we weten wat wel en niet mocht. In de onzekerheid van het bestaan torsen de mensen de last van de verantwoordelijkheid en onzekerheid. Ze moeten hun eigen leven zelf inrichten, kiezen wat hen zint en hun eigen weg zoeken. Als er nu eens iemand was, die hen vertelde welke weg ze moeten gaan? Als er een vertrouwenspersoon zou zijn, die bij alle moeilijke beslissingen geraadpleegd kon worden en aan wie men alle schuldgevoel kon opbiechten?

Daarmee zijn de behoeften van de mensen duidelijk. Godsdienst zegt dat zulk een vertrouwenspersoon bestaat: God. Religie vertelt, dat die God leefregels en geboden heeft gegeven. Wat wil de onzekere mens meer? Religie geeft zekerheid voor het leven en veiligheid bij een vertrouwenspersoon. Dus past religie op de behoeften van een mens. In werkelijkheid beantwoordt er geen realiteit aan, zegt men.

Maar "passen op" is nog niet genoeg als verklaring voor het feit dat godsdienst op verbeelding zou berusten. Men kan beschrijven welke behoeften een mens heeft. De theorie dat geloof uit verbeelding voortkomt, moet duidelijk maken *hoe* de verbeelding uit de behoeften ontstaat. Dit is een moeilijke stap voor de godsdienst-kritiek. Laten we de menselijke behoeften aan zekerheid, richting en zingeving eens vergelijken met de behoefte aan voedsel. Een mens heeft voedsel nodig. Als er een dag geen voedsel is, kan een mens zich verbeelden, dat hij voedsel ziet. Maar hij kan zich niet wijsmaken, dat verbeeld eten echt eten is. Bovendien heeft hij het verbeelde eten eerder in werkelijkheid gezien. In de verbeelding komt terug wat hij uit ervaring kent. De verbeeldingstheorie moet dus twee dingen doen: verklaren waarom mensen zoiets als een god of goden verzinnen en dan verklaren, waarom ze gaan denken dat die echt bestaan. Er zijn drie elementen in de theorie van de verbeelding: de mens, god en de verbeelding. Alle drie moeten ze verklaard worden.

Mensen leven in een wereld waarin allerlei geheimzinnige machten aanwezig zijn of schijnen te zijn. Zeker vroeger, in de beginfase van de menselijke cultuur, waren mensen aan de machten van de natuur onderworpen. Zomer en winter, natte en droge tijden, eb en stormvloed, het wegzakken of rijzen van de zon in herfst en voorjaar, het af- en toenemen van de maan had en heeft grote invloed

op het leven. In de bossen en rivieren school gevaar voor dieren, voor leeuwen en beren, slangen en krokodillen. De rivier kon hele dorpen wegvagen als hij buiten zijn oevers trad. Mensen zijn voor een deel onderworpen aan vreemde krachten in henzelf, de sexualiteit, de agressie en de psychische ziekte. Men had niet veel kennis van de herkomst van al die krachten in de natuur, waaruit, zoals wij nu weten, deze verschijnselen voortkomen. Men heeft ze als "tegenspelers" ervaren. De beer was niet opgesloten in de dierentuin of in gebieden waar mensen hem dulden; hij kwam bij de tenten of in de hutten. De zon zakte elk jaar na de zomer iedere dag verder weg; hij kwam wel steeds terug, maar men wist aanvankelijk niet, welke regelmatigheden in de natuur daarvan de oorzaak waren. Het punt waarom het gaat is dit: men heeft de kracht in de natuur als "tegenspeler" ervaren. Ongeveer zoals een kind, dat met een pop iets wil dat niet lukt, boos kan worden op de pop. Er is een punt waar het spel "alsof" de pop iemand is, kan overgaan in een handelen alsof de pop echt iemand is. Op soortgelijke wijze wil men de overgang verklaren tussen de behoeften van mensen naar hun daadwerkelijke verbeelding. Mensen zijn, al in de beginfase van de cultuur, gaan denken dat de zon, de maan, de beer, de slang en de rivier "iemand" is.

Na de verbeelding nu hetgeen men zich verbeelde. Vanuit zijn gevoelens van onmacht en afhankelijkheid probeerde de mens de loop van de dingen te beïnvloeden. Moest men op zee varen, dan offerde men voor de kracht in de zee. Ging men op jacht, dan trachtte men de macht die in de natuur schuil ging gunstig te stemmen. Men vereerde machten en krachten die het eigen kunnen te boven gingen. Op zeker moment moet uit die veelheid van vereerde verschijnselen de godheid zijn ontstaan. Men ging in al de verschillende voorwerpen van verering een universele godheid "projekteren". Men dacht zich God vaak met menselijke eigenschappen, alleen groter en sterker dan men zelf was. Daarom heet de verbeeldingstheorie: projektieleer. Men projekteert als het ware een dia waarop men zelf staat op een heel groot scherm: God is een vergrote uitgave van de mens zelf, sterker, machtiger, alwetend, overal aanwezig, enz. Dat is het bekende godsbeeld binnen christendom en islam: een God, groot in kracht, wetgever die zegt wat wij moeten doen, en zingever die vindt dat ons leven zin heeft ook al hebben mensen soms een ellendig en hopeloos bestaan. Het is geloof

in een god, dat als een dekseltje op een (menselijk) doosje past. Dat is de strekking van de projektietheorie, - met welke verfijningen en in welke varianten die ook wordt verdedigd.

3. Geloof als ideologie

Het verwijt dat religie op ideologie berust, houdt in dat gelovigen zich vergissen. Het argument dat geloof belangen veilig stelt, betekent dat sommige gelovigen niet helemaal of helemaal niet te goeder trouw zijn. Dit bezwaar tegen geloof komt dus harder aan. Het is ernstiger, want zich vergissen schijnt menselijk te zijn, maar door over God te spreken anderen in de hoek zetten is onmenselijk. Intussen, hoe vaak gebeurt dat niet? Helaas is misbruik van godsdienst een van de opvallende trekken in de geschiedenis van de christelijke kerk. In naam van God is veel leed berokkend. Het is niet moeilijk om er voorbeelden van te noemen, ook uit onze fase van de geschiedenis. Men wijst vaak op Noord-Ierland, op Libanon en op de apartheidspolitiek van Zuid-Afrika. Onder *ideologie* verstaan wij in dit verband een levensbeschouwing die de waarden en belangen van een groep mensen een theoretische basis geeft, ten koste van de belangen en waarden van anderen. We noemen hier dus niet iedere levensbeschouwing een ideologie, zoals in de sociologie wel gebruikelijk is. Dan wordt de term ideologie neutraal gebruikt. Het is dan simpelweg de aanduiding voor een levensbeschouwing of een geheel van waarden en normen van een groep mensen. In het kader van de godsdienstkritiek gebruiken wij het woord in een negatieve betekenis. Een ideologie, zó gedefinieerd, is per definitie verwerpelijk. De Zuid-Afrikaanse situatie is een duidelijk voorbeeld van gebruik van het christelijk geloof als een ideologie. Veel blanke christenen beroepen zich voor de verdediging van vooral blanke belangen op het geloof, - al worden zij op deze uitleg van hun geloof aangevallen door zwarte en blanke medechristenen in eigen land en daarbuiten.

Nu is het voor christenen in Nederland niet zo'n probleem om te stellen dat het apartheidsgeloof ideologie is. De moeilijkheid is dat dit een te goedkoop antwoord zou zijn. Heel het christendom is doortrokken van ideologie. In de manier van uitleg van de Bijbel worden passages die ons niet van pas komen omdat zij te radikaal zijn, wegverklaard. Men zegt dan dat ze tijdgebonden zijn of niet voor

iedereen van toepassing. Een goed voorbeeld daarvan is de geschiedenis van Jezus en de rijke jongeling. Jezus zei hem: ga en verkoop al wat je bezit (Lucas 18:22). Hij had alle verdere geboden die hij kende gehouden, maar dit was hem te zwaar. In het gesprek tussen Jezus en de discipelen dat volgt, nadat de rijke jongeling is afgedropen, verbindt Jezus een algemene regel aan zijn advies aan de rijke: gemakkelijker gaat een kameel door het oog van de naald dan een rijke het koninkrijk Gods zal binnengaan. Dit is onmiskenbaar een algemene uitspraak. Toch is de gebruikelijke westerse uitleg van Jezus' woord, dat de opdracht om bezit te verkopen slechts de rijke jongeling geldt. Geloof is verweven met ideologie.

Misbruik van geloof is een van de meest gehoorde aanklachten tegen geloof. Wij gaan nu iets uitvoeriger in op het verwijt dat godsdienst ideologie is. Het verwijt stamt uit de marxistische traditie. Het gaat terug op Karl Marx zelf.³ Marx meende dat de godsdienstkritiek van Feuerbach afdoende was. Feuerbach had beschreven hoe het geloof kon worden verklaard als verbeelding. Marx merkt dan op: de kritiek van de religie is wezenlijk voltooid. Hij zet kort uiteen hoe hij het zelf ziet. Het geloof is, hoewel er geen werkelijkheid aan beantwoordt, toch een teken van hoop: mensen verwachten een ander, een beter vaderland. Ze beseffen blijkbaar dat het huidige leven dat zij leiden niet de bestemming van mensen kan zijn. In de godsdienst steekt dus een stilzwijgende kritiek op de feitelijke wereld. Maar het is ontkrachte kritiek. De betere wereld is weggeprojekteerd naar de hemel. Eens komt de grote zomer, dat wel; maar ook: stil maar, wacht maar, nu nog niet. Het besef dat de wereld onrechtvaardig is, wordt in het christelijk geloof onschadelijk gemaakt door over de zondigheid van de mens te praten en de toekomst aan God over te laten. God moet de aarde vernieuwen; wij zondige mensen kunnen dat niet. Aldus, in het kort en vrij weergegeven, de hoofdlijn van de marxistische kritiek op de christelijke religie.

Op de achtergrond van Marx' visie op religie staan een aantal andere ideeën. Marx beschouwde de economische omstandigheden als de motor van heel de historische ontwikkeling. Gelovigen doen het voorkomen alsof religie het belangrijkste is, maar dat is onjuist. De basis van heel het leven ligt in de economie en de industrie. Het is veel te gemakkelijk om schijnbaar diepzinnig over "de mens" te praten en te vragen wat "het wezenlijke" van "de mens" is. In de praktijk van het

leven hebben we niet met "de mens" van doen, maar met iemand die de baas is in de fabriek of op kantoor, of met een ander die maar te doen heeft wat hem gezegd wordt. Marx wilde een concrete filosofie die de wereld niet alleen zou proberen te begrijpen, maar haar ook zou helpen veranderen. Dat er verandering moest komen stond voor hem vast. De arbeider van zijn dagen was een loonslaaf, een wegwerpmens, overgeleverd aan de grillen van anderen. Het was een dagloner die kon zwoegen zolang het licht was, zes dagen per week. De fabriek waarin hij werkte was dikwijls in het bezit van een enkele eigenaar of familie. De eigenaar kon de winst die hij op de handelsmarkt wist te maken in zijn zak steken. Feitelijk was de arbeider, zo stelde Marx, niet meer dan koopwaar. De arbeider verkocht zijn arbeidsprestatie. Van dat geld moest hij leven. Was de arbeider binnen dat systeem niet meer dan een apart soort koopwaar, ook de eigenaar bleef in deze omstandigheden geen normaal mens. Hij werd een kapitalist. Zo zag hij zichzelf, zo trad hij op. Een eigenaar en een arbeider ontmoetten elkaar dus niet als twee gewone mensen, zij het mensen met een verschillende taak, - nee, ze kwamen elkaar altijd tegen als baas en arbeider. Zo dachten ze over elkaar en over zichzelf. Of, om de termen van het Communistisch Manifest te gebruiken: ze zijn de onderdrukker en de onderdrukte.

Hoeveel commentaar men hierop misschien ook zou willen geven, - het is goed om te bedenken dat er voor de arbeider na twaalf of soms veertien uur werk op een dag niet veel leven overbleef. Soms ziet men dat over het hoofd, als men opmerkt dat een mens meer is dan een arbeider. Werken, slapen en bij ziekte naar de diaconie, - dat was voor zeer velen het bestaan. Marx en Engels hebben daarvoor oog gehad. In hun verbijstering daarover hebben zij dit gegeven tot de basis van hun levensbeschouwing gemaakt. Het bepaalde hun visie op de verhouding tussen mensen en ook die op religie.

De verhoudingen tussen mensen zijn door de economische omstandigheden bepaald, zo stelde Marx. Daardoor zijn de mensen vervreemd. De vervreemding treft alle mensen. De baas is geen mens maar baas. De knecht is geen mens maar knecht. De dingen die de knecht maakt zijn koopwaar; hij maakt ze niet met liefde. Zo zijn de mensen vervreemd in alle facetten van hun bestaan: van zichzelf, van elkaar en van de dingen die ze doen. Vervreemde mensen hebben vervreemde ideeën. Zij zien de werkelijkheid anders dan ze is. Hier

komt de godsdienst in het spel. De baas heeft een bazengeloof: hij gelooft dat God het goed vindt dat hij de baas is. God heeft hem gezegend, nietwaar? De arbeider heeft een arbeidersgeloof: hij gelooft (zolang het duurt) dat God mensen als dubbeltjes en kwartjes heeft gemaakt. Een dubbeltje, dat God als dubbeltje heeft gemaakt, wordt nooit een kwartje. Zo weerspiegelt het geloof van de mensen de situatie van de economie en de industrie van hun tijd. Religie is een weerspiegeling van de economische verhoudingen en de situatie van de industrie, zegt Marx. Dat geldt niet alleen van de religie. Ook het geldend recht spiegelt de feitelijke stand van zaken. Religie, burgerlijke filosofie en recht vormen de "bovenbouw" van de samenleving waarin de "onderbouw" (economie, industrie) wordt weerspiegeld.

Het goede, warme element in de christelijke traditie, de hoop, wordt bevroren. De onvrede van de mensen en hun verlangen naar een betere wereld wordt omgezet in geloof in een toekomstig leven. Daardoor is de gelovige gedoemd om dit leven leidzaam uit te dienen en af te wachten of er echt een hemel is waar de arbeider het pak van de baas mag dragen. Zo geeft Marx de projektieleer een basis in de economische realiteit. Geloof is ideologie. Het is niet meer dan een roos aan de keten van de onderdrukking. Wie nu van christelijke zijde zou willen opmerken dat de tijden zijn veranderd en dat de arbeiders (in het westen) tegenwoordig ook rechten hebben, moet ermee rekenen dat ook de marxistische ideologiekritiek een ontwikkeling heeft doorgemaakt. Men komt er niet zo gemakkelijk vanaf. De samenleving is veranderd; mensen hebben in de westerse wereld welvaart (lang niet allemaal overigens). Maar dat betekent niet dat de samenleving wezenlijk beter is geworden. Aldus het argument van denkers die uit het marxisme zijn voortgekomen, als Marcuse en Adorno.⁴ Marcuse typeerde de mensen uit de moderne industriële maatschappij als "eendimensionaal", dat wil zeggen: als afgestompt en vervlakt. Adorno sprak van de systematische verdraaiing van de werkelijkheid in de westerse cultuur. De vertekening van de waarheid is z.i. in onze samenleving ingebouwd. Adorno sprak van de "Verblendungszusammenhangen". Mensen zijn noodzakelijkerwijs verblind. Ze zien niet meer waarom het in het leven echt gaat. Ze zijn kuddedieren die doen wat de reclamewereld wil dat ze doen. Maar de reclamewereld is in feite de industrie, dus dat zijn de mensen zelf in hun afhankelijkheid van de economische machinerie! Net als Marx

menen Marcuse en Adorno, - en velen met hen -, dat de mens in vergaande mate bepaald is door de economie. Om economische redenen ontstaan er oorlogen en worden meren en zeeën vervuild. Mensen offeren hun leven op aan deze welvaartsstaat. In feite is die welvaartsstaat niet meer dan een bijna dierlijke samenleving, waarin mensen in staat worden gesteld zoveel mogelijk van hun meer dierlijke behoeften te bevredigen: de buik vol, het bloed vol alcohol, sex als consumptieartikel, via de televisie voyeur van geweld. Er wordt wel veel geprotesteerd tegen onrecht en achterstelling, maar wat mensen tekortkomen wordt uitsluitend gezien in termen van mogelijkheden om mee te eten, mee te vrijen of mee te gaan op vakantie. De diepere dimensies van het menselijk bestaan zijn afgevlakt. De "permissieve samenleving" staat alles toe wat het economisch systeem in takt laat: geweld, ontrouw, achteloosheid in de omgang met mensen, prestatiemoraal, achting voor rijkdom en voor wat door rijkdom kan worden verworven. De westerse samenleving is ont-menselijk, zeggen critici als Adorno en Marcuse.

Deze kritiek laat zich gemakkelijk vertalen in godsdienstkritiek. De religie is kritiekloos. Godsdienst mag enige kritiek uiten op het systeem van onze maatschappij, mits ze de eigendomsrechten van de aandeelhouders erkent en de speelruimte van de direkties niet beperkt. Deze godsdienst weerspiegelt nog steeds de westerse samenleving. Dit geloof komt niet voort uit een ervaring van een hogere realiteit, "God", maar uit de menselijke behoefte om zich een "God" voor te stellen als garant van de bestaande maatschappelijke orde en als zingever in een bestaan dat langzaam maar zinloos wordt. Geloof weerspiegelt de narigheid van het verworven bestaan, maar levert er geen echte kritiek op. Zo doet de religie meer kwaad dan goed. Aldus het verwijt van ideologiekritiek.

4. Wat te geloven?

Er zijn zoveel "geloven". Wie probeert om zijn eigen geloof te verantwoorden stuit onontwijkbaar op de vraag: zouden gelovigen met hun uiteenlopende opvattingen ieder voor zich echt denken dat hun geloof waar is? Is de grote diversiteit van religieuze overtuigingen er niet het bewijs van dat godsdienstige voorstellingen verbeeldingen zijn? In de ene cultuur komt men tot de ene overtuiging, in een andere

tot een andere. Men moet hier niet naar waarheid vragen. Er is alleen een bont geheel van religieuze tradities met talloze mythen en verhalen, morele opvattingen en idealen. Alles spreekt elkaar hier tegen. Wat de één goedvindt, acht een ander verkeerd. De één meent dat men zich uit de wereld moet terugtrekken, de ander leert dat men zijn taak in de wereld moet aanvaarden. De één spreekt over een God, een ander over een nirvana waarover men niets kan zeggen. De één danst voor zijn goden, de ander zit stijf rechtop in zijn wit geplamuurde kerkje. Er mogen dan miljarden mensen geloven, - er zijn er geen twee die helemaal hetzelfde geloven. Daarom: wat is dat geloof waard?

In feite gaat het hier om twee verschillende vragen. Eerst is er de vraag of uit de veelheid van godsdiensten niet blijkt dat geloof in feite ongegrond en willekeurig, "beliebig", is. Dan is er de vraag: als u desondanks wilt geloven, welk geloof wilt u dan aanhangen en waarom? Als wij deze bezwaren tegen geloof wat verder uitwerken, blijkt vanzelf hoe ingrijpend ze zijn. We noemen enkele punten. We zullen zien dat een aantal gebruikelijke antwoorden op de kritische vragen niet deugen.

1. Soms verklaren gelovigen hun geloof onder verwijzing naar Gods genade. Geloof is een gave van God. Het is een groot wonder, zo geven zij graag toe. Want terwijl er vele mensen in duisternis leven, ontvangen anderen het licht van het geloof. In dit verband spreken christenen wel over de verlichting door de Heilige Geest. Omdat Gods Geest hun verstand verlicht en hun hart opent, zien zij de wereld als Gods schepping en vertrouwen zij op God.

Het bezwaar tegen deze redenering is, dat God dan wel tamelijk willekeurig met zijn genade omgaat. Hij geeft de één een verlicht verstand en een geopend hart, aan de ander gaat Hij simpelweg voorbij. Men kan dit bezwaar lezen in de godsdienstkritiek; men kan het ook horen in gesprekken met mensen die niet geloven. "Ik heb het zeker niet gekregen", merken ze op. Het is een van de gangbare argumenten tegen geloof. Het grijpt diep in. De ondertoon is: als die God bestaat, waarom geeft Hij dan in willekeur jou wel geloof, maar mij niet? Geloof je dat nu echt?

Gelovigen moeten goed beseffen dat de verantwoording van geloof als een gave van God, verder gesprek met iemand die niet

gelooft afsnijdt. Bovendien voldoet de verwijzing naar Gods genade niet. Ten eerste, in meer dan één godsdienst verwijst men naar Gods genade. Dus helpt deze verwijzing niet om te verklaren waarom men christen, hetzij islamiet is, of waarom men Jezus Christus danwel Amida Boeddha om genade aanroept. Maar dat is net wat men moet verantwoorden. Ten tweede, men beweert dat geloof een gave van God is. Hoe weet men dat zeker? Kortom, het geloof dat een mens van genade leeft moet zelf worden verantwoord.

2. Gelovigen beroepen zich vaak op hun heilige boeken. Dat is begrijpelijk. Hun heilige boeken zijn deel geworden van hun leven en van hun kijk op de wereld. Ze horen er de stem van God in. Daarom zijn die boeken heilig. Mensen geloven dat hun heilige boeken van God zelf afkomstig zijn. Dus moeten ze er geloof aan hechten. Anderen geloven dat hun heilige geschriften ongeschapen zijn en eeuwig. Ze bevatten eeuwige wijsheid; zij maken mensen eeuwige regels voor het handelen bekend. Wie zal er geen geloof aan hechten?

De motieven achter dit geloof in Heilige Geschriften zijn zuiver. Het geloof zelf is begrijpelijk. Ieder die in de sfeer van orthodoxe theologie is grootgebracht, zal de eerbied in het omgaan met de Schriften kennen.

Het probleem is echter dat dit niet alleen voor christenen geldt. Ik schreef: ieder die in de sfeer van orthodoxe theologie is grootgebracht. Daaraan moeten we nu toevoegen: hetzij christelijke, hetzij islamitische, hetzij hindoe-theologie. Geloof in Heilige Geschriften komt in meer godsdiensten voor. In de diverse religieuze tradities worden ook argumenten gegeven waarom men aan bepaalde Schriften zoveel waarde toekent. Christelijke theologie heeft gewezen op de wonderen die door de profeten en door Christus zijn gedaan. Daarom moeten we geloven wat zij hebben gezegd of opgeschreven. De islamitische theologie kan wijzen op de openbaring die God aan Mohammed heeft gegeven. Mohammed ontving een "Arabische oplezing" voor de Arabische volkeren, in vervolg op de heilige boeken van de joden en de christenen. God zegende Mohammed en gaf hem de overwinning over zijn vijanden. De Islam werd in één eeuw verbreid tot in Spanje toe. God toonde zich nabij, zeggen Moslims. In de theologie van de Vedanta School uit het hindoeïsme wordt uiteengezet waarom men in de Vedische geschriften moet geloven. Buiten de

openbaring om is er geen kennis van het Hoogste mogelijk. De menselijke rede schiet tekort. Het menselijk bestaan is eindig en beperkt. Mensen kunnen God niet zien, noch zijn bestaan uit hun gewone ervaringen bewijzen. Daarom moet men de Schriften geloven, zeggen orthodoxe theologen uit de hindoe religie.

Er zijn, kortom, meer religies met heilige boeken.⁵ De veelheid van Heilige Geschriften relativeert hun heiligheid. Als christenen zeggen dat zij voor Gods Woord moeten buigen, zijn er islamieten die dat juist menen te doen als zij de Koran reciteren! Als men zegt dat men in de Heilige Schrift de Waarheid uit Gods hand heeft ontvangen, dan zijn er anderen die exact hetzelfde zeggen, maar dan over een ander heilig boek. Wie zich dat realiseert, kan zich voor de waarheid van zijn geloof niet meer eenvoudig op de Koran of de Bijbel als Gods Woord beroepen. Men zal moeten zeggen waarom men een bepaald geschrift als heilig aanvaardt.

3. Soms beroept men zich niet alleen op Heilige Geschriften, maar ook op het gezag van godsdienstige leiders. Men gaat er dan vanuit dat niet alle mensen evenveel inzicht hebben in de laatste waarheden. De meeste mensen zijn verblind door hun hartstochten en in beslaggenomen door de beslommeringen van het leven van alledag. Alleen wie daarvan afstand neemt, kan de diepste waarheden in het leven ontdekken. Zo iemand wordt een geestelijk leider van anderen. Die anderen zijn van hem of haar afhankelijk. Hij of zij moet hen de ogen openen en het pad wijzen.

Zo maakte de Boeddha er aanspraak op dat hij het Pad wist, de weg naar het nirvana, naar de vrede en de verstillings. Ieder moet de weg naar de verlossing zelf gaan, maar de hulp van een religieuze leider is onontbeerlijk. De hindoe traditie kent de guru's. Binnen het katholieke christendom is er de paus die geacht wordt onfeilbaar te kunnen zeggen wat Gods wil is als hij officieel, *ex cathedra*, spreekt. In het protestantse christendom is men wat meer vrijgevochten. Men meent dat de Bijbel zo duidelijk is dat ieder er zoveel uit kan begrijpen als voor zijn of haar zaligheid nodig is. In feite wordt de wijze waarop de bijbel wordt uitgelegd ook hier bepaald door de mensen die gezag verwerven in hun kerk. In het zenboeddhisme is het noodzakelijk om zich jarenlang aan de leiding van een zenmeester toe te vertrouwen en diens aanwijzingen nauwgezet op te volgen. Daarom rijst de vraag: hoe

kan iemand zich aan bepaalde religieuze autoriteiten gewonnen geven, als er zoveel mensen zijn die dit gezag claimen? Is dat geen willekeur? Waarom kiest men niet een andere meester? Net als bij de vraag naar het gezag van de heilige geschriften zijn er ook hierbij uiteenzettingen mogelijk die het gezag van de leiders moeten legitimeren. Men kan wijzen op de afkomst van de brahmanen en op de bijzondere status van hun kaste. Men kan zich beroepen op de paranormale gaven van sommige guru's en zenmeesters, die zij zich door jarenlange training en onthouding hebben eigen gemaakt. Zij zijn meer dan gewone mensen, dus hebben zij autoriteit.

Maar ook het beroep op religieuze leiders is niet afdoende. Hoe vaak hebben religieuze leiders zich niet vergist? Men moet *redenen* hebben om een betrouwbare religieuze leider uit te kiezen. Hoe weet men wie goed en betrouwbaar is? Bovendien neutraliseert de aanspraak op autoriteit van de één die van de ander. Waarom kiest de één voor Bagwan en zijn swami's, een ander voor een zenmeester, een derde voor een imam en een vierde voor een predikant. Men moet daar argumenten voor geven!

4. Deze vragen zijn reëel. Ze worden gesteld, door gelovige en ongelovige mensen. In de godsdienstkritiek verwijst men ter verklaring van de veelheid van de religies naar de omstandigheden waaronder de religieuze tradities zijn ontstaan en gegroeid. Mensen groeien in een bepaalde cultuur op. Ze komen met een religie in aanraking. Door opvoeding en onderwijs worden ze in een bepaalde traditie grootgebracht. Daaruit moet men dan natuurlijk verklaren dat mensen tot een bepaalde religie behoren. Omdat zij in die religie zijn opgegroeid, hebben ze de wereld zo leren ervaren zoals die religie hen de wereld leert zien. Ze hebben geleerd welke waarde ze aan de dingen moeten toekennen. Ze kennen de waarde van heiligen of van godenbeelden, van de cultus, van de priester en van de geschriften. Ze weten hoe ze de Heilige Boeken moeten toepassen, aan welke stukken ze belang moeten hechten en welke stukken van secundair of misschien van geen enkel belang zijn. Omdat religieuze tradities het bewustzijn van de mensen vormen, gaan mensen denken dat de wereld echt is zoals hun religie zegt dat zij is en zij die ook inderdaad zelf gaan ervaren. Maar in feite zijn de diverse religies even zovele manieren om de werkelijkheid te interpreteren en te ervaren. Door

tradities worden de religieuze belevingen en zienswijzen overgedragen. Nu de religies in onze tijd met elkaar worden geconfronteerd blijkt hun onwaarheid, - zo kan men de gedachtengang van de godsdienstkritiek vervolgen. Een stevige vraag, en niet alleen een vraag voor mensen die niet geloven!

5. De vraag naar het lijden

De confrontatie met het lijden is voor velen de belangrijkste reden waarom zij niet kunnen geloven. Ook voor gelovigen is een persoonlijke confrontatie met ellende, ziekte en dood vaak een reden tot twijfel. Het lijden is het grootste struikelblok voor het geloof. Een ervaring van een of andere vorm van lijden is een existentiële ervaring. Men kan er niet vrijblijvend over discussiëren; daarvoor is de persoonlijke betrokkenheid te groot. "Oplossingen" die men voor het intellectuele probleem van de verhouding tussen God en het lijden gevonden meent te hebben, falen in een gesprek aan het ziekbed. Het blijkt dan dat theoretische verklaringen de gruwelijke werkelijkheid geen recht doen.

De ervaring van het lijden is een aanstoot voor ieder mens, gelovig of niet. Blijkt uit de ellende in de wereld niet dat het geloof onhoudbaar is? Als de reacties van gelovige mensen op ziekte en dood zo uiteenlopen, moeten we dan niet concluderen dat we over God niet genoeg weten om nog langer over Hem te spreken? Ziehier de vragen waarmee we ons in deze paragraaf moeten bezig houden.

De vraag naar de relatie tussen God en het lijden is sedert de tweede wereldoorlog met grote klem naar voren gekomen. Men wijst op de vele tientallen miljoenen mensen die in de oorlog zijn omgekomen, soldaten, Russen, burgers van Londen, Dresden, Hiroshima en zwakzinnigen, homofielen en Joden. Vooral deze laatste groepen van de omgekomenen worden genoemd. Terecht of niet, de burgers van Hiroshima stierven omdat de atoombom een zinnig doel diende, de vrede. Maar voor de dood van homofielen en Joden in de gaskamers valt geen zinnig doel te noemen. Zij stierven omdat zij niet geliefd waren bij de nazi's. Waarom, - als God bestaat -, liet Hij dat toe? Heeft God zijn volk vergeten? Elke verwijzing naar een doel dat God met het lijden van mensen voorheeft, moet hier falen. Het valt niet in te zien

hoe Hij in "ondoورgrondelijke wijsheid" zes miljoen Joden kon laten ombrengen. Alle gewone dooddoeners bij de dood van een enkele persoon gaan hier niet op. "Hij werd voor veel ellende gespaard", - wie durft het te zeggen of zelfs te denken bij een Jood die werd gedeporteerd om vergast te worden? "God wil de andere mensen iets leren", - dat had met twee miljoen minder ook nog gekund. Maar, als wij dit alles onder ogen zien, waarom dan nog van God gesproken?

In antwoord op deze vragen heeft men wel geprobeerd om bepaalde vormen van lijden als noodzakelijk voor te stellen. Ziekte en dood zijn met het leven gegeven, zo zegt men dan. Daarom is het lijden niet een echt bezwaar tegen geloof in God. We gaan deze redenering na. Men spreekt over de positieve betekenis van de dood. Mensen zijn sterfelijk; hun bestaan is eindig. Mede daarom is het een bestaan in de tijd. Wij hebben geen eeuwige jeugd. Wij kunnen niet alles doen wat wij willen, maar wij moeten kiezen. Die keuzen betreffen de meest simpele dingen, maar ook heel ingrijpende. We moeten beslissen wat we op een bepaalde dag zullen eten en hoe wij een avond zullen besteden. Wij moeten ook kiezen welke opleiding wij willen volgen, met wie wij door het leven willen gaan en hoe wij ons leven inrichten. Veel van die beslissingen zijn onherroepelijk. Men kan zich omscholen, scheiden en hertrouwen of op een andere levensstijl overgaan, maar intussen is men ouder geworden en heeft men teleurstellende ervaringen opgedaan. Men leeft maar eens. Het mag onzeker zijn hoelang, dat men zal sterven staat vast. Dit weten, - hoe vaak meestal ook -, bepaalt de structuur van het menselijk bestaan. Een leven in deze wereld is zonder de dood ondenkbaar. Zo heeft de dood een functie. Zij is de oorzaak van de menselijke eindigheid en beperktheid. Ze hoort erbij. Desondanks blijft ze een vijand, zeker als ze "voortijdig" komt.

Als men zo de dood een min of meer legitieme plaats heeft gegeven in het menselijk bestaan, dan moet vervolgens de ziekte aan de orde komen. Die laat zich niet gemakkelijk in een goede wereld inpassen. We kunnen ons immers een wereld voorstellen waarin kinderen geen waterpokken, zwangere vrouwen geen rode hond en mensen van middelbare leeftijd geen hartinfarct krijgen. Het enige wat men kan doen, is mensen zelf verantwoordelijk te stellen voor hun ziekten. Hartziekten komen in hoofdzaak voort uit een drietal factoren: spanningen, roken en cholesterol. Deze ziekte, zo kan men

argumenteren, is het gevolg van slechte gewoonten. Mensen die roken hebben het aan zichzelf te wijten als ze ziek worden, net als mensen die teveel dierlijke vetten gebruiken, niet aan sport doen of zich niet ontspannen. Verdedigers van het geloof wijzen op de menselijke verantwoordelijkheid voor ziekte en ander lijden. Het is duidelijk wat de kracht van deze argumentatie is. Verkeerd gedrag beïnvloedt de gezondheid. Slecht voedsel maakt op den duur ziek. Maar het gebrek van dit soort argumenten is, dat men niet al het lijden op rekening van onze eigen verantwoordelijkheid kan brengen. Het heeft lang geduurd voordat men wist dat cholesterol de boosdoener is. Wij kunnen het roken nalaten, - althans de meesten kunnen dat -, maar de meerderheid van de mensen woonde tot voor kort in tenten of behuizingen waarin zij 's winters hun vuren moesten stoken en veel rook binnenkregen. Toch konden zij er niet buiten. Men moet spanningen vermijden, akkoord, maar hoe moeten mensen dat doen die door slag op slag worden getroffen? Zijn er geen spanningen met het leven gegeven? Waarom zijn mensen niet zo gemaakt dat zij daartegen kunnen? Waarom zijn er zo veel spanningen in de wereld?

Het probleem van het lijden is ingrijpend. Wat mensen misdoen, bewust of onbewust, wat zij elkaar aandoen en wat hen overkomt, is verstrengeld. Maar, hoe dan ook, er is ziekte waaraan geen mens schuld heeft. Als een moeder bij de geboorte van haar kind overlijdt, wat heeft zij misdaan? Als een baby dood geboren wordt, omdat de navelstreng strak om het halsje zat, wie is daarvoor verantwoordelijk?

Behalve ziekte en dood is er het onrecht en het lijden in de maatschappij. Niet alle maatschappelijke ellende berust op onrecht. De marxistische tweedeling van de mensen in onderdrukkers en onderdrukten gaat daaraan voorbij. De ellende in de samenleving is niet alleen een kwestie van onwil van groepen die aan de macht zijn, maar ook van *onvermogen*. Men weet nauwelijks hoe men de grote problemen van onze tijd moet aanpakken. Als men alle vervuilende industrieën sluit, stijgt de werkloosheid. Laat men ze ongemoeid, dan belast men het milieu. De economen weten nauwelijks hoe de economische problemen van een recessie opgevangen kunnen worden. De ingenieurs hebben nauwelijks verstand van de maatschappelijke gevolgen van hun uitvindingen, - denk aan de televisie, het vliegtuig en de kernfusie. De politieke leiders in

democratische landen hebben nauwelijks controle over de gang van zaken in hun land, afhankelijk als zij zijn van populariteit bij de kiezers. Waar het mij hier om gaat, is de *vervlochtenheid* van onwil en onvermogen. Mensen weten vaak niet goed hoe ze de dingen het beste kunnen doen. Dus doen ze maar wat hun goed uitkomt. Daarmee zijn we, vervolgens, aangekomen bij het *onrecht*. Het is schrikbarend wat mensen elkaar willens en wetens durven aandoen. Dan zien we nog af van de manieren waarop wij elkaar onbewust en onbedoeld schade kunnen toebrengen. Onrecht speelt een enorme rol in het leven. Maar, zo zullen velen nu zeggen, onrecht is niet Gods schuld, dat doen we zelf. Toch blijft deze vraag: als God bestaat, waarom laat Hij het toe?

De menselijke beperktheid die uitkomt in dood en onvermogen heeft nog andere dimensies. Mensen worden voor een groot deel voortgedreven door onbewuste en lichamelijke verlangens. Zo hebben de meeste mensen behoefte aan sex, aan sympathie en aan erkenning. Die behoeften worden vaak vervuld, maar lang niet altijd. Niet iedere begaafde dirigent krijgt een eigen orkest; niet iedere geleerde vindt een drukker voor waardevolle maar onverkoopbare beschouwingen. Studenten worden niet ingeloot en missen hun roeping. Weduwen en weduwnaars missen de geborgenheid en vertrouwelijkheid van hun echtgenoot. Er wordt niet voldaan aan alle natuurlijke en redelijke verlangens en behoeften van mensen. Voor velen is dat een groot lijden.

Hiermee zijn we op een punt gekomen waarop we de volgende gedachtengang kunnen begrijpen. Het gaat om de samenhang tussen de beperktheid en de onvolmaaktheid van de mens. Omdat een mens onvolmaakt is, moet hij lijden. Hij is onvolmaakt omdat hij beperkt is. Dus moet een mens lijden omdat hij beperkt is, dat wil zeggen: omdat hij is zoals hij is. Lijden is met het mens-zijn gegeven. Deze gedachte grijpt diep. Lijden is verbonden met het menselijk bestaan als zodanig.

Maar, als de mens alleen al als mens moet lijden, is dan de mens wel "goed geschapen"? Komt het lijden niet voor rekening van de alwijze en alvermogenende Schepper, - als die bestaat? Hij immers zou de mens gemaakt hebben, wetend van de menselijke behoeften, van zijn onvolkomenheden en van zijn onvermogen!

De godsdienstwijzgerige discussie over God en het kwaad wordt sinds de tweede wereldoorlog voor een groot deel bepaald door een serie artikelen die in het blad van de universiteit van Oxford zijn

verschenen. Enkele christen-denkers gaven antwoord op de vragen die in een eerste artikel waren gesteld door de filosoof Anthony Flew.⁶ Zijn kritiek op geloof spitst zich toe op de vraag naar God en het lijden. Hij klaagt dat christenen vaag zijn in hun antwoorden. Hij wil duidelijkheid. Christenen zeggen dat God goed is en almachtig, schrijft hij. Zeg nu eens: wanneer zouden jullie ophouden dat te zeggen? Wat kan jullie van de onwaarheid van je geloof overtuigen? Striemend is zijn vraag: overtuigt de dood van een enkel kind dat aan leukemie sterft jullie er niet van dat God ofwel niet goed dan wel niet almachtig is? Of is daar meer voor nodig? Maar hoeveel dan? Of zijn christenen door niets en niemand van de onwaarheid van hun geloof te overtuigen? Doen ze gewoon hun ogen dicht om niet te zien wat tegen geloof pleit?

Het gaat hierin niet om een moderne of een zuiver westerse vraag. Ook in andere religies stelt men de vraag naar de oorsprong van het lijden. De vraag naar de verhouding tussen God en het lijden is een groot probleem voor ieder die in God gelooft. Wie ellende meemaakt staat voor de vraag of het geloof wel waar is. Omdat ieder mens gedoemd is ellende mee te maken, - de één veel, de ander minder -, worstelt iedere gelovige op zeker moment met deze vraag. Zijn deze bezwaren tegen geloof niet doorslaggevend?

6. Vaag en onduidelijk

Geloof is vaag, zo luidt een laatste bezwaar. "Ik begrijp werkelijk niet waarop het slaat; ik heb er zeker geen antenne voor", - hoeveel mensen zeggen dat niet? Vage antwoorden zijn niet in trek in onze cultuur. Wij weten graag waar we aan toe zijn. Maar als men aan een gelovig iemand vraagt wat hij nu eigenlijk gelooft en waarom, dan hoort men soms niet zo heel veel meer, dan dat het zo moeilijk onder woorden is te brengen. Gelovigen geven van alles toe: dat het ongrijpbaar is, dat ze niet veel weten, dat sommige ervaringen tegen geloof pleiten of althans lijken te pleiten. Wij hebben daar ijverig aan meegedaan in het voorafgaande. Maar is het resultaat niet dat het geloof of wat daarvan rest, verdwijnt in een grote mist? Dat is wat godsdienstcritici beweren. Ze kiezen vaak voor een sceptische levenshouding: je kunt het niet weten; er zijn niet genoeg duidelijke gronden om te geloven dat er een God bestaat die goed en machtig zou

zijn. Wat is er waar van de christelijke leer, te midden van zoveel onzekerheid en zoveel tegenstrijdige ervaringen?

Deze vragen spelen op allerlei manieren een rol in het gewone leven. Zij worden besproken onder de koffie, in de studentensociëteit, maar ook in de ziekenhuizen als het erop aankomt om houvast te vinden. Juist deze vragen klinken ook in de godsdienstwijsgerige discussies. Daarvoor grijpen we terug naar het artikel van Anthony Flew dat we zojuist al noemden. Hij stelde de vraag hoelang een gelovige bij zijn geloof blijft dat God goed is. Gelovige mensen, zo schrijft hij, ontwijken duidelijke antwoorden op deze vraag. Ze brengen allerlei nuances aan in hun geloof. "God is almachtig", zeggen ze bijvoorbeeld, "maar dat wil niet zeggen dat...", en dan volgt er een hele beschouwing waaruit moet blijken dat Hij het goede wil terwijl toch het kwade geschiedt. Flew vindt dat onwaarachtig. Men verspreidt mist en probeert ongezien te ontsnappen. Het geloof wordt van zoveel nuances voorzien, dat geen mens meer weet wat iemand nu werkelijk gelooft. "Het sterft de dood van de duizend kwalificaties", schrijft Flew. Geloof is vaag. De woorden van de christelijke leer hebben geen betekenis meer. Dat is één van de grote kwesties in de moderne wijsgerige discussie over geloof, - net als in de praktijk. Deze discussie ligt in het verlengde van die over de onzekerheid van geloof. De kritiek gaat dieper. Men zegt niet alleen: jullie weten het niet zeker, wat je gelooft, maar ook: je weet niet eens waarover je praat.

Op deze vragen van Flew en soortgelijke opmerkingen van anderen volgde een lange discussie in vele artikelen en boeken. Op allerlei manieren probeerden mensen het geloof te "redden". Men verdedigde bijvoorbeeld dat het in geloof niet om kennis gaat. Geloof levert geen kennis van de wereld op; neen, het is een bepaalde manier om tegen de wereld aan te kijken. Wie zegt: "God schiep de hemel en de aarde" heeft geen verstand van God of van een schepping, maar zo iemand kijkt wel anders tegen de dingen aan dan iemand die zegt "het is allemaal een spel van de natuur". Iemands beleving van de dingen, zijn houding en zijn engagement komen uit in de verhalen die hij vertelt. Zoals bijvoorbeeld in de verhalen over Abraham die alles moest achterlaten om in een vreemd land opnieuw te beginnen. Zo is het leven, kan iemand zeggen en voelen, zoals het voor Abraham Was. Daar gaat het om in geloof, heeft men gezegd, en niet om de feitenkwestie of Abraham bestaan heeft en echt naar Palestina

getrokken is. Geloof leeft van verhalen. Die verhalen brengen iets over. Op deze wijze heeft men verdedigd dat geloof "non-cognitief" is, d.i. niet-kenmatig. Geloof houdt een bepaalde blik op de werkelijkheid in, en geen kennis.

Anderen hebben bovendien gewezen op het belang van geloof voor het handelen. Verhalen over Abraham, over de profeten, over Jezus, hebben een moraal. Het zijn verhalen die helpen om een bepaalde manier van leven te beschrijven. De gelijkenis van de barmhartige Samaritaan is een aansporing voor ieder die het verhaal hoort om te leven als de Samaritaan. Maar niet alleen gelijkenissen hebben die betekenis. Alle bijbelse verhalen worden van generatie op generatie overgeleverd om kinderen een bepaalde manier van leven bij te brengen. De geschiedenis van Jezus en de rijke jongeling dient om mensen te leren dat zij niet aan hun bezit moeten hechten. Dat Jezus is opgestaan, houdt in dat het van blijvende betekenis is hoe Hij heeft geleefd en wat Hij heeft gezegd. Het verhaal sterft nooit in de harten van mensen.

Op deze en dergelijke manieren probeerde men uit te leggen dat het in godsdienstige kennis niet om een soort natuurkunde van God en scheikunde van geloof gaat. In geloof heeft men geen letterlijke kennis van God, Christus en het heil. Men spreekt in verhalen die een mens diep in het bestaan kunnen treffen. Zo proberen christenen op het verwijt van vaagheid te antwoorden. Het gaat er om duidelijk te maken dat men weet waarover men spreekt.

In de vorige eeuw heeft Nietzsche geschreven dat God dood is, al beseften de mensen dat nog niet. Nu is de kwestie niet of God al dan niet "dood" is, maar of het *woord* "god" "dood" is in deze zin dat de betekenis volstrekt onduidelijk is geworden. Het woordje god is de dood van een duizendtal nuanceringen gestorven, zo kan men zeggen. Bij alle pogingen om de betekenis van wat gelovigen zeggen duidelijk te maken onder verwijzing naar een "manier van kijken naar de wereld" en de betekenis van verhalen voor het handelen, kunnen de critici terecht opmerken dat zo in feite de inhoud van het christelijk geloof wordt prijsgegeven. Als het verhaal alleen dient om een bepaalde moraal over te brengen, wel, dan kan het dus ook door een ander verhaal worden vervangen.

De vaagheid over de werkelijke betekenis van geloof blijft. Ook de Nederlandse filosoof Beerling achtte de onduidelijkheid van

geloofsvoorstellingen een van de belangrijkste redenen voor de kritiek op godsdienst. Hij voert vooral twee argumenten aan, de realiteit van het kwaad en de onmogelijkheid om te begrijpen wat christenen geloven.⁷ Beerling schrijft dat er drie inzichten centraal zijn voor het christelijk geloof: (1) geloof in het bestaan van God die goed is en almachtig; (2) geloof in Jezus Christus en (3) geloof dat de wereld door zonde is bedorven, maar toegelegd op (eeuwig) heil. Ik noem een van zijn argumenten. Hij gaat uitvoerig in op het hiernamaals. Een van de vragen daaromtrent is, hoe men zou kunnen begrijpen wat christenen met geloof in een leven na dit leven bedoelen. Is dat geloof begrijpelijk te maken of is het, als de rest van het geloof, vaag en onbegrijpelijk? Dat is de kwestie. Men heeft bijvoorbeeld geschreven over de vraag, hoe iemand die sterft in een hiernamaals ooit zou kunnen weten wie hij is. De identiteit van een mens is bepaald door zijn erfelijke eigenschappen en de sporen die zijn levensloop in hem heeft achtergelaten: zijn herinneringen en zijn capaciteiten, maar ook zijn frustraties en angsten. Heeft iemand die nog in een hiernamaals? Maar dan is iemand niet gelukkig. Uit deze enkele opmerkingen zal hopelijk duidelijk zijn dat het geloof in een persoonlijk ervaren hiernamaals niet eenvoudig begrijpelijk of denkbaar is te maken. Als niemand duidelijk kan maken hoe het denkbaar en begrijpelijk is om in een hiernamaals te geloven, dan blijkt dat dit geloof niet zinvol is. Maar als geloof in een hiernamaals zinloos is, dan vervalt ook het geloof in het hiernamaals van Jezus Christus en dus in de opstanding en de rechtzetting van het leed en onrecht in deze wereld.

Ik volsta met het noemen van deze bezwaren. Ze zijn duidelijk genoeg: gelovigen weten niet waarover ze het hebben; als iemand hen het vuur na aan de schenen legt, produceren ze een grote hoeveelheid mist om opgewekt aan de vragensteller te kunnen ontsnappen.

Zo hebben we de klassieke argumenten tegen geloof weergegeven. Het ligt er niet om. Geloof is niet zeker. Het berust op projectie. Het dient belangen. Gelovigen spreken elkaar tegen. Het lijden pleit tegen geloof in God. Wanneer gelovigen op de bezwaren willen antwoorden worden ze vaag en weet niemand meer precies waarover het gaat.

Dit zijn de belangrijkste argumenten. Ze wegen zwaar, niet alleen voor wie niet gelooft, maar ook voor mensen die wel geloven.

Waarom blijven mensen geloven als ze de bezwaren van de

godsdiensstkritiek kunnen aanvoelen en voor een deel zelfs delen? Die vraag brengt ons naar een volgend hoofdstuk: waarom geloven mensen? Na de redenen om niet te geloven, komen nu redenen om wèl te geloven, ondanks alle bezwaren. Op welke gronden rust geloof? Dat gaan we eerst na. Pas daarna kunnen we ons afvragen wat nu de doorslag geeft, de bezwaren tegen geloof of de redenen die ervoor schijnen te pleiten. Is er een antwoord op de kritiek mogelijk?

2. ARGUMENTEN VOOR GELOOF

In dit hoofdstuk zullen we nagaan welke argumenten mensen voor hun geloof kunnen aandragen. Wie geloven, verwijzen naar ervaringen die zij opdoen. Welke ervaringen zijn dat? Ik beschrijf nu enkele van de zeer fundamentele ervaringen waarop steeds weer wordt gewezen, zowel door mensen met wie men over geloof spreekt, als in de godsdienstfilosofische literatuur. Geloofservaring heeft betrekking op heel het leven. Het gaat om insnijdende ervaringen. Daarom kunnen we niet volstaan met een opsomming van specifiek religieuze ervaringen, maar moeten we proberen om heel de beleving van de werkelijkheid te schetsen waarin bepaalde religieuze ervaringen betekenis hebben.

1. "Beschaving"

Iemand met wie ik een aantal jaren geleden in gesprek raakte, bleek niet veel op te hebben met het christelijk geloof. Hij begreep niet waarop het sloeg, zei hij. Uit wat hij verder vertelde kwam zijn eigen visie op het leven naar voren. Alle beschaving, zei hij, alles wat mooi lijkt, "het is alleen maar waterverf". Hij likte aan zijn duim en maakte een gebaar alsof hij langs een aquarel streek. "Als je er langs veegt, is het weg". Dat was zijn visie op het leven. Alle beschaving, alle cultuur, alles waarop mensen trots zijn, al wat zij bereikt menen te hebben: het is als waterverf. Een plens water eroverheen en het is weg.

Zijn inzicht gaat in tegen de gangbare en officiële opvatting in onze tijd. Beschaving is goed en waardevol, zo heet het; beschaving is precies wat wij als westerlingen hebben bereikt. We leven niet meer in krotten; we wassen ons naar behoren; bacteriën bestrijden we. We hebben onze voeding in eigen hand; we bewaren wat voor de magere jaren. Als we verstandig zijn, hebben we het goed. Zo wordt ons een plaatje voorgehouden van een samenleving die er wezen mag. En inderdaad, de Nederlandse samenleving kan de toets van heel wat kritiek doorstaan. Er is veel opgebouwd dat uiterst waardevol is. Wie zal neerbuigend spreken over gezondheidszorg, betrekkelijke veiligheid op straat, goede sociale voorzieningen of de verzorging van de vele plantsoenen en natuurmonumenten die ons land telt? Wie gaat

achteloos voorbij aan historische gebouwen en musea? Al die dingen zijn waardevol en met grote moeite opgebouwd en onderhouden. Ik zou er niet op willen afdingen.

Maar juist daarom sprak mij het woord van die mijnheer zo aan: "het is allemaal waterverf". Al die waardevolle dingen kunnen zomaar verloren gaan. Ze zijn als het ware op drijfzand gebouwd. Elk moment kan het onheil geschieden. Dan zinkt de stad weg in de klei of komt de vloed op. Niet in de eerste plaats de vloed van de zee die alles kan wegspoelen. Neen, vooral denk ik aan de vloed van het onrecht, de onverschilligheid en achteloosheid, de laatlendigheid van de mensen. Beschaving is maar een dun vliesje. Wat eronder zit, breekt er zo gemakkelijk doorheen. Wat Foucault van de mens heeft gezegd, geldt van het goede: het is als een rimpeling in het oppervlak van de oceaan. Een rimpeling in de oervloed, gereed om te vervloeien en te worden vergeten. De cultuur is zo kwetsbaar en broos als zij bijzonder is. We werken dat uit, aan de hand van een beschouwing over de westerse vooruitgangsgedachte en over de gedachte van zelfontplooiing.

De vooruitgangsidee heeft het denken in de westerse cultuur eeuwenlang beheerst. De christelijke godsdienst beschouwde men als de beste die de geschiedenis heeft voortgebracht, de christelijke moraal als de meest hoogstaande. De westerse cultuur heeft vruchten gedragen. De wetenschap is vergevorderd. Mede daardoor zijn de levensomstandigheden van vele mensen verbeterd. Het westen kent welvaart en ontwikkeling. Daarom steekt het gunstig af bij de rest van de wereld waar vaak armoede troef is. Zo keek men vroeger tegen de wereld aan en in wezen staat dit beeld de meeste Europeanen en Amerikanen nog steeds voor ogen. Staan de Verenigde Staten niet op de bres voor democratie, vrede en veiligheid overal ter wereld? En denken Europeanen niet over de wereld vanuit het centrum daarvan, hun eigen Europa? Het "verre oosten" is ver, het "nabije oosten" nabij vanuit Europa. In het wereldbeeld stond Europa centraal. Begrijpelijk.

Dit beeld vertoont enkele barsten. De dingen liggen ingewikkelder dan men dacht. De christelijke beschaving bleek fragiel en oppervlakkig. Twee wereldoorlogen in het hart van de Europese beschaving lieten hun sporen na. De vernietiging van vele Joden was in

haar technische uitvoering zonder voorbeeld. De beschaving bleek vernis. Onder invloed van een aantal vooral economische omstandigheden bleek welke beesten er onder de huid van beschaafde mensen verborgen gingen. De ene mens werd de andere een wolf. In niet meer dan een tiental jaren wisten de nazi's van vele keurige en beschaafde mensen oorlogsmisdadigers en fanatieke meelopers te maken. De les van de tweede wereldoorlog is niet dat er slechte mensen zijn die slechte dingen doen, maar dat nette mensen slechte dingen kunnen doen. De kern van de zaak komt even aan het licht als tweeëndertig jaar na de oorlog een keurige, vriendelijke mijnheer, die alom wordt gerespekteerd in het Duitse plaatsje waar hij woont, in de oorlog misdaden blijkt te hebben begaan. Is die keurige mijnheer een oorlogsmisdadiger of een ex-oorlogsmisdadiger? De clou van de zaak is dat een keurig, beschaafd, geletterd volk in zeer korte tijd tot zulke dingen kan komen. Het waren niet speciaal slechte mensen die slechte dingen deden. Het waren ook geen domme mensen; vele geleerden lieten zich meeslepen in de droom van een nieuw Duitsland. De les van de tweede wereldoorlog is dat wij niet weten waartoe wij zelf over twintig jaar in staat zijn. Het is allemaal waterverf, alle fatsoen, alle beschaving en alle naastenliefde. Let wel, ik zeg niet dat het geen fatsoen is en geen beschaving en geen naastenliefde. Dat is het wél. Maar juist dat ligt over de chaos als een dun vliesje op gekookte melk. Als de melk weer gaat koken, wordt het vliesje weggeblazen en rijst de melk borrelend het steelpannetje uit. Ik vrees dat mensen over het algemeen nauwelijks bereid zijn om te erkennen hoe broos de cultuur is en hoe bijzonder het is als de zaken op bepaalde plekken in de wereld jarenlang redelijk goed gaan.

In onze jaren zijn er problemen genoeg om duidelijk te maken hoe fragiel en complex onze "beschaving" is. Om maar iets uit de grote rij onverkwikkelijkheden te noemen; één van de problemen is, dat er niet genoeg grondstoffen zijn om de hele wereldbevolking op het consumptiepeil van de westerse beschaving te laten meedoen. Het is niet nodig om stil te staan bij de vragen van oorlog en vrede, kernwapens en kernenergie, en de machteloosheid van de mensen in het voorkomen en oplossen van economische crises. Als er deze jaren één ding duidelijk wordt, dan dit: vooruitgang in beschaving en geluk (hoe moeilijk zijn die begrippen al!) is geen vanzelfsprekendheid. Wij stuiten in deze eeuw op de grenzen van de westerse cultuur. Het

vanzelfsprekende optimisme en het geloof in vooruitgang blijkt ongegrond. Onze beschaving blijkt niet zo sterk als mensen lang hebben gedacht. Ze hangt niet alleen van mensen af.

De "les van de geschiedenis" heeft een vervolg voor onze visie op de mens. De Westerse cultuur wordt door meer mythen beheerst dan alleen de vooruitgangsidee. Eén van de andere mythen is de gedachte van de zelfontplooiing. Als we goed toezien vinden we de' idee dat mensen zich ontplooiën op allerlei terreinen in de samenleving terug. Mensen behoren bijvoorbeeld een kans te krijgen zich te ontwikkelen. Ze hebben "recht" op werk waarin zij zich kunnen vinden en waarin ze iets van zichzelf kunnen leggen. In relaties behoren beide partners zich te ontplooiën, zo horen we. Vrijheid van studiekeuze is een groot goed voor scholieren en studenten. Terecht, maar op de achtergrond staat het idee dat de zaken goed lopen als ieder mens zich in vrijheid kan ontplooiën. Laten we even stilstaan bij de vrijheid van studiekeuze, één van de vanzelfsprekende waarden in onze cultuur, waarvan ik het belang niet in twijfel zou willen trekken; wel is het een goed voorbeeld om van enkele kanttekeningen te voorzien. De grote vraag bij de studiekeuze van een scholier is natuurlijk waarom iemand voor een bepaalde studie kiest. Zoekt zo iemand ontplooiing? Als een student later leraar wil worden, zich aangetrokken voelt tot de Engelse cultuur en daarom Engels gaat studeren, "ontplooit" hij zijn "zelf" dan? Of zoekt hij simpelweg naar een manier van leven die hij prettig en zinvol vindt, met oudere kinderen en collega's om zich heen? Als er zovelen dokter willen worden, is de drijfveer dan dat het beroep van arts aan veel mensen een optimale mogelijkheid tot zelfontplooiing biedt, dat velen zich graag in dienst van andere mensen stellen of dat artsen in de westerse samenleving in aanzien staan? Wie zal hier een simpel antwoord willen geven? Vermoedelijk spelen allerlei factoren een rol bij de meeste studenten die medicijnen gaan studeren. Als dat zo is, is er meer aan de hand dan alleen "zelfontplooiing". Dan speelt ambitie een rol en maatschappelijk aanzien en ook bereidheid tot opoffering en dienstbaarheid. Maar wat is dan precies zelfontplooiing?

Is het dat iemand een bepaalde aanleg heeft voor studie en beroep? Hoe komt het dan dat zoveel scholieren dezelfde aanleg hebben en dezelfde beroepen kiezen? Waarom leidt de aandrift tot zelfontplooiing maar betrekkelijk weinig scholieren vol vreugde naar

de draaibanken en typekamers? Zulke beroepen laten minder ruimte voor eigen initiatief en verantwoordelijkheid, maar bieden veel gelegenheid tot hulpvaardigheid. Alleen, deze vormen van dienstbaarheid worden door anderen minder hoog geschat en minder betaald.

Toch steekt er enige waarheid in de "mythe van de zelfontplooiing", - om een term van A.J. Nijk te gebruiken. Iemand kan in bepaalde werkzaamheden en omstandigheden een vervulling vinden die hij in de meeste andere beroepen niet zou bereiken. In feite gaat het dan om hele kleine aantallen mensen; Nijk wijst daarop. Strawinsky moest componeren, Picasso schilderen. Misschien kennen creatieve mensen een behoefte zich te uiten. Dan is het fijn als zij zich kunnen "ontplooiën". Toch zullen zij die kans alleen krijgen als er mensen zijn die voor hun werk willen betalen. Tegenover één kunstenaar die van de kunst kan leven, staan er tien die tegen wil en dank op kantoor zitten. Dat mag droevig zijn voor de betrokkenen, maar is het verkeerd dat zij hun creatieve zelf niet mogen ontplooiën? Zouden zij allemaal prachtige dingen maken?

De gedachte van de zelfontplooiing is opgekomen in de humanistische psychologie. Als voorbeeld verwijs ik naar het werk van Carl Rogers.⁸ Als psycholoog begeleidde hij mensen die waren vastgelopen. Het bleek hem dat zij zich vaak lieten leiden door de normen en waarden van anderen. Zij voelden zich slecht omdat ze niet aan de wensen van hun ouders voldeden, omdat ze niet mooi genoeg waren voor de jongens of niet flink genoeg voor de meisjes. Rogers ontdekte dat het hielp als hij hen duidelijk maakte dat ieder mens een eigen waarde heeft en zijn of haar eigen leven mag leiden. Ieder mens heeft een eigen "beoordelingsinstantie" in zichzelf, het kompas waarop hij of zij kan varen. Hij hielp mensen de maskers die zij onder dwang van anderen hadden opgezet, af te leggen. Zo werden zij zichzelf. Dat deed hen goed. Op grond van deze ervaringen vatte de gedachte post dat mensen zichzelf moeten kunnen zijn en zich krachtens innerlijke drijfveren moeten kunnen ontwikkelen. Deze idealen zijn begrijpelijk. Ze zijn aan de praktijk van een begaafd en warm klinisch psycholoog ontleend. Alleen, er is een groot verschil tussen de inzichten die een psychologische school opbouwt vanuit de praktijk van de begeleiding van mensen die in hun leven zijn vastgelopen en een algemeen levensbeschouwelijk of filosofisch inzicht. Wat men in een bijzondere

situatie leert, mag men niet zomaar algemeen geldig verklaren. Voor sommige mensen is het goed dat zij zich krachtens innerlijke aanleg ontwikkelen. Anderen raken zo juist op het verkeerde pad. Hun soort zelfontplooïing brengt anderen en henzelf niet veel goeds. Hoe komt dat? Is hun goede inborst gekneusd? Is de misdaad of de misgroei louter en alleen het gevolg van het feit dat hun ware zelf niet genoeg kansen heeft gekregen? Of zou het zo simpel niet zijn? Een mens heeft goede en kwade neigingen en behoeften, zo schijnt het. De beoordelingsinstantie die ieder in zichzelf zou bezitten, laat het vaak afweten. Als mensen geheel vrij worden gelaten, ontplooïen ze niet alleen goede maar ook kwade eigenschappen. In onze cultuur, waarin zoveel nadruk wordt gelegd op de ontplooïing van het individu, ziet men huwelijken stranden en relaties verkoelen. De keuze voor zelfontplooïing blijkt vaak niet meer dan een keuze voor maatschappelijke carrières, - maar werkelijk interessante loopbanen zijn er slechts voor weinig mensen weggelegd. Jongeren leren hun doel hoog te stellen. Velen hebben een groot deel van hun verdere leven nodig om te leren om tevreden te zijn met wat zij kunnen en hebben, met wie zij zijn. Is het mogelijk dat er een verband bestaat tussen de moderne nadruk op individuele ontplooïing met bijbehorende idealen en het gevoel van zinloosheid en leegte dat om zich heen grijpt? De idealen zijn bijna onvervulbaar. De last van de opgave om zichzelf te ontplooïen is te groot. Nijk wijst erop dat de idee van de zelfontplooïing niet helemaal duidelijk is. Maar sinds God niet meer het steunpunt is waarin de mens rust vindt, is een mens gedoemd om zichzelf te ontplooïen "totdat de dood erop volgt", - woorden van Nijk.⁹ Nijk zelf houdt op een bepaalde manier vast aan de "mythe van de zelfontplooïing". Maar is zij meer dan een lege huls, of, wat erger is, een moderne afgod?

Rust een mens in zichzelf? Kan een mens op eigen kracht de zin van zijn leven verwerkelijken? De term zelfontplooïing roept de gedachte op aan een bloemknop die de bloembladen ontvouwt. Alle delen van de bloem zijn in aanleg al in de knop aanwezig. Er hoeft alleen nog uit te komen wat er al inzat. Ontplooïing is een organische ontwikkeling van aanleg naar vervulling. De gang van het menselijk bestaan is anders. Het is geen totale ontplooïing. Mensen hebben gaven. Sommige begaafdheden worden, afhankelijk van de situatie, ontwikkeld, andere niet. Maar mensen ontwikkelen zich niet alleen. Ze

maken ook keuzen. De keuze van een beroep opent bepaalde mogelijkheden maar snijdt andere mogelijkheden af. Wie zes jaren theologie studeert, wordt nooit meer een goed natuurkundige. Wie jarenlang zes uur per dag oefent op het tennisveld, wordt geen groot kunstenaar. Mensen kiezen. Hun keuzen zijn van veel toevallige factoren afhankelijk, zoals mogelijkheden, voorbeelden van anderen en soms ook verzet tegen verwachtingen die ouders hebben.

Maar vele keuzen kunnen niet ongedaan worden gemaakt. Iemand kan scheiden, maar daarna is hij of zij gescheiden, getekend door een vastgelopen verbintenis. Iemand wil kinderen of wil ze niet. Iemand bemerkt zijn werk niet aan te kunnen, vaak zonder veel mogelijkheden om ander werk te vinden. De mythe van de zelfontplooiing heeft misschien nog minder wijsheid dan het sceptische volksgezegde: het leven is een pijp kaneel, elk zuigt eraan en krijgt zijn deel. De één meer dan de ander, zal de bedoeling zijn. Mensen hebben gaven; bij veel mensen blijven grote gaven onopgemerkt. Mensen moeten niet alleen zichzelf ontplooien ("totdat de dood erop volgt"), maar het ook met elkaar rooien. Ze worden, om nu met Heidegger te spreken, op aarde geworpen uit een moederschoot die zij niet hebben gekozen, in een milieu dat hen al dan niet zal zinnen, in een land waarvan ze de liederen zullen moeten zingen. Mensen zijn door en door bepaald door de omstandigheden, zozeer dat de psycholoog Skinner denkt dat daarmee alles gezegd is. Het mooie verhaal over de zelfontplooiing is een halve waarheid. Er steekt iets in, maar er is ook iets belangrijks vergeten. De mythe van de zelfontplooiing is één van de lagen vernis waarmee wij in onze tijd proberen het leven op te fleuren. Maar het is en blijft "waterverf". Het is een gevaarlijk verhaal waarmee mensen zichzelf misleiden.

Wat dan? Op dit punt herinner ik aan een ervaring die een grote rol speelt in geloof. In de psalmen is deze ervaring verwoord, zoals in Psalm 8: Wat is de mens dat Gij zijner gedenkt? Deze tekst staat met grote letters boven de ingang van Emerson-Hall, het gebouw van de filosofische faculteit van Harvard University. De wijsheid van deze wereld leert dat mensen niet zoveel voorstellen. Geluk is broos; het is geen bezit. Recht is vaak schaars. Vrede is meestal niet meer dan afwezigheid van oorlog. Geslaagde mensen zijn vaak eenzaam. Rijkdom biedt veel mogelijkheden, maar is geen waarborg voor geluk. Trouw en opoffering blijven vaak onopgemerkt.

Een van de fundamentele ervaringen die geloof dragen is dat de zaken in werkelijkheid vaak heel anders liggen dan zij in het oppervlakkige sociale verkeer lijken. Het mooie is vaak niet meer dan vernis. Goede prestaties laten zich vaak uit minder mooie motieven verklaren. Mensen stellen minder voor dan wij geneigd zijn te denken. De keurige mijnheer blijkt een oorlogsmisdadiger. De nette bankier weet de mazen van de wet te vinden. De dokter is ook maar een mens die uit zijn winkeltje aan medicijnen een laatste moet open zien te trekken. De dominee, ach, hoeveel besef heeft hij van God en zijn rijk? Het stelt allemaal niet zo verschrikkelijk veel voor.

Maar als we dat hebben gezegd en er hopelijk iets van hebben gevoeld en herkend, dan is er plaats voor verwondering over zoveel fantastische mensen, over de natuur die bloeit en geurt, over onverwachte warmte en liefde, over recht en vrede, over onverdiend geluk. Het goede en mooie is niet iets waarop wij recht hebben. Het valt ons toe, schreef Pannenberg.¹⁰ Het toeval is wat ons toevalt vanuit Gods toekomst. Uitvindingen zijn vondsten, geen prestaties, hoe hard er ook voor is gewerkt. Geluk wordt niet gemaakt. Men krijgt het. De chaos achter het vernis van de samenleving wordt bedwongen door iemand anders dan "de mens".

2. Ongegrond bestaan

"Ijdelheid der ijdelheden! Alles is ijdelheid! Welk voordeel heeft de mens van al zijn zwoegen, waarmee hij zich aftobt onder de zon? Het ene geslacht gaat en het andere geslacht komt... Alle dingen zijn onuitsprekelijk vermoeiend; het oog wordt niet verzadigd van zien en het oor wordt niet vervuld van horen. Wat geweest is, dat zal er zijn en wat gedaan is, dat zal gedaan worden; er is niets nieuws onder de zon. Is er iets, waarvan men zegt: ziehier, dat is nieuw, - het was er al in verre tijden, die voor ons waren. Zie, alles is ijdelheid en najagen van wind!" (uit Prediker 1: 1-14).

De ervaring dat alle dingen ijdel zijn, ongegrond en voorbijgaand is een algemeen menselijke ervaring. Ik pretendeer niet te weten dat ieder mens deze ervaring heeft, maar wel dat zeer veel mensen haar kennen. Het is een belangrijke ervaring. De zin van de dingen, ja de zin van heel het leven, wordt op een moment in twijfel getrokken. Het leven lijkt

uitzichtsloos. Alle dingen zijn zonder doel of zin. Dit gevoel van ijdelheid kan iemand plotseling overweldigen. Het is niet afhankelijk van rang of stand. De zakenman die op de terugreis is na een geslaagde grote transactie in een van de Arabische landen, kan tevreden in het vliegtuig stappen, maar na twee uur plotseling het beeld voor zich zien van een stad vol Arabieren die schepen vol waardeloze spullen lossen. Is het echt belangrijk dat daar een haven wordt aangelegd? - kan hij ineens denken. Hoe zullen ze daar leven? Zullen ze televisie kijken, voetballen, hun geloof kwijtraken, deelnemen aan de westerse cultuur? En zie mij, - kan hij denken -, geslaagd zakenman, wat raakt het mij dat ik een haven heb verkocht? Straks kom ik thuis en dan ga ik weer verder op de maalstroom van het leven, - als ze me thuis tenminste nog kennen. Ik word geleefd. Ik ben het wel gewend, maar heeft het zin? Zo kan iemand plotseling aan het denken slaan. Een studente, nog niet zolang in een grote, voor haar vreemde, stad, beschreef haar ervaring ongeveer zo: Ik fietste in één van die lange, brede straten met veel verkeer. Het was tegen etenstijd; het werd donker en het regende een beetje. De lichten waren aan en werden weerspiegeld op het natte wegdek. Lange rijen auto's reden aan elkaar voorbij. Ook in de huizen deed men het licht aan, dan hier, dan daar. De vrouwen gingen koken, dan eten, dan afwassen, televisie-kijken en naar bed, op weg naar een volgende dag waarop ze dezelfde dingen zouden doen. Honderdduizenden mensen, als mieren zinloos krioelend in eenzelfde zinloos tempo, blij met nietszeggende dingen, op zoek naar een geluk dat zij niet zullen vinden. Uiteindelijk tevreden met wat geen echt geluk is. Ineens zag ik het allemaal voor me, vertelde ze. En opeens dacht ik: waar is het eigenlijk allemaal voor?

De gewone vanzelfsprekende werkelijkheid is opeens niet meer vanzelfsprekend. Plotseling lijkt alles zinloos. Mensen leven aan elkaar voorbij. Zij houden zichzelf voor de gek. Mensen zijn gewend om de dingen gewichtig te vinden, maar het is allemaal lucht. Als de ballon wordt doorgeprikt, blijft er niets over. Alles gaat voorbij. Iedereen wordt vergeten.

De ervaring van de zinloosheid van alle dingen die ik met deze voorbeelden probeer aan te duiden, is een zeer algemene, menselijke ervaring. De Duitse filosoof Weischedel heeft haar uitvoerig beschreven.¹¹ Naar zijn mening ligt deze ervaring aan de basis van het

echt-menselijke bestaan. Hij spreekt van de ervaring van het "Gefragt-Sein". Opeens komt er een vraag op iemand af, de vraag of het leven zin heeft, de vraag wat het voorstelt. Ineens wordt een mens met zichzelf geconfronteerd. De één fietsend door de stad, op zoek naar eigen identiteit, de ander met de krant voor de open haard, in de "Mittagstille", zoals Weischedel schrijft. Het kan overal zijn. Op een feestje, als de stemmen van de mensen vervloeien en het lijkt alsof iedereen opgewekt en met interesse volstrekt zinloze dingen beweert of aanhoort. Of in de kerk als de predikant voor de honderdzoveelste keer de bekende dingen aangenaam probeert te zeggen, zonder dat het echt betekenis krijgt. Het kan overal, op alle leeftijden. Niet alleen in tijden van crisis, maar ook in een gelijkmatig of misschien zelfs interessant bestaan. Plotseling kan de vraag rijzen: wie ben ik?, wat is de zin van dit alles?, waarom ben ik hier, op deze plaats, hier op deze rondtollende aardbol? Het is de vraag naar de zin van het leven. Honden en katten kennen die niet, naar men aanneemt. Maar mensen wel. Ze kunnen het er soms moeilijk mee hebben. De Prediker getuigt ervan. Alles gaat voorbij. Niets blijft. Iedereen wordt vergeten. Steden worden overwoekerd door het oerwoud, provincies verdwijnen in zee. Mensen hebben geleefd, elkaar liefgehad, samen lol gemaakt, elkaar pijn gedaan en schade toegebracht, ze hebben geleden en zijn gestorven. Waarvoor? Wat is de reden dat alles bestaat? Waarom besta ik? Wat is er echt? Dit waren ook de vragen waarmee de Boeddha heeft geworsteld, ongeveer 2500 jaar geleden. In de verhalen die eeuwenlang zijn overgeleverd wordt verteld dat hij een prins was, prachtig van lichaamsbouw en in alles uitblinkend boven de anderen. Op een dag maakte hij een tocht buiten het paleis. Hij zag een oude, zieke man. Hij leerde wat ouderdom was. Later zag hij een zieke kreperen. Op een derde dag zag hij een lijk. De confrontatie met dood en verderf betekende voor de Boeddha dat zijn wereld ineens stortte. Alle mooie dingen hadden voortaan een duistere keerzijde. In de knop die zich ontplooit, ligt de verwelking al besloten. In de geboorte is de dood al met zekerheid gegeven. Iets soortgelijks geldt van alle dingen. Alle dingen zijn vergankelijk. Prins Gautama (de latere Boeddha) was zozeer van zijn nieuw verworven inzicht onder de indruk dat hij 's nachts het ouderlijk paleis, zijn vrouw en zoon verliet om zich uit de wereld terug te trekken. Hij oefende zich erin om zich niet aan de dingen te hechten. Lange jaren vastte hij. Later ontdekte hij hoe hij tot

het ware inzicht in de werkelijkheid kon komen. Hij verwierf inzicht in het bestaan en predikte het zijn discipelen. Hij wees hen de weg der waarheid, het *Dhammapadda*, zoals ook een van de oudste boeddhistische geschriften heet.

Het diepe inzicht in de werkelijkheid dat de Boeddha in de nacht waarin hij de Verlichting bereikte, verwierf, wordt vaak met drie termen aangeduid: *anicca, dukkha en anatta*.¹² Zij zeggen iets over de werkelijkheid.

Alle dingen zijn van voorbijgaande aard (*anicca*). Wie precies kijkt ziet alles van moment tot moment veranderen. Zoals de Hollandse luchten geen moment hetzelfde zijn en de wind de wolken steeds in andere formaties blaast, zo is heel de werkelijkheid steeds in beweging. De lamp lijkt constant te schijnen als het licht aan is, maar de gloeidraad slijt en de stroom gaat er doorheen. Het huis is pas geverfd, maar de eerste barsten zijn al weer zichtbaar in het witsel. Alles gaat voorbij. Zoals de wolkenlucht, is de wereld van seconde tot seconde anders. De dingen hebben geen duurzaamheid. De auto roest of slijt. Het huis vervalst. De mens wordt oud. Niets blijft bestaan.

In deze wereld, waarin niets blijft, vallen de dingen vaak tegen. Ze geven geen echte voldoening (ze zijn *dukkha*). Men heeft de term *dukkha* wel met "lijden" vertaald, maar dat is niet nauwkeurig. Een boeddhist bedoelt niet dat alle dingen zonder waarde zijn en onaangenaam. Hij kan de zon wel in het water zien schijnen. Waarom het gaat, is dat de mooie dingen zelf onvermijdelijk met de nare zijn verbonden. De regen komt; dat is goed; het brengt verlichting van de hitte en maakt het land vruchtbaar. Maar er zijn overstromingen. Aan het hof is er plezier, - de oude, de zieke en de dode worden dan niet gezien. Maar daarbuiten zijn ze er wel. Na de jeugd zal het verval van het lichaam beginnen. Er komen ziekten. Ook in gelukkige huwelijken zijn er problemen. Hoeveel van de kinderen die er op aarde geboren worden, zijn er gelukkig en gezond? Waar inzicht in de wereld leert, zegt de boeddhist, dat het goede niet echt opweegt tegen het kwade. Men kan daarvoor de ogen sluiten, zeker De meeste mensen doen dat. Maar ze houden zichzelf voor de gek. Het leven is niet echt zinvol. Het geeft geen blijvende voldoening om het enkele dagen goed te hebben, terwijl men weet van het lijden van anderen, van hun armoede en van het verdriet dat eens onvermijdelijk komt.

Ten derde, de mens heeft geen ziel (geen *atta*: de *anatta*-leer).

De hindoes denken dat ieder mens in het diepste van zijn bestaan met de godheid is verbonden. De Boeddha ontkende dit met klem. Er bestaat niet zoiets als een Zelf of Ziel. Wat men denkt en is, hangt ervan af aan welke invloeden men heeft blootgestaan. Men kiest niet wat men wil worden, want men is door de omstandigheden bepaald. Men heeft een bepaald temperament; het is bepaald door fysiologische factoren. Men zet zich in voor mooie idealen, - ze zijn aangeleerd. Men voelt met heel zijn hart voor iemand, - in feite passen levensgevoel en seksualiteit bij elkaar. Alle dingen zijn door omstandigheden bepaald, die men niet kan veranderen. Daarom, heb geen dagdromen over de waarde van idealen. Denk niet dat je een grote rol in het toneelstuk van dit leven kunt spelen! Het is alles schijn. Heel de werkelijkheid zoals mensen die gewoonlijk beleven, stelt niets voor. Ze is niet echt. Ze bestaat in werkelijkheid niet; we zijn alleen gewend haar zo te beleven. Het enige dat echt bestaat, zijn de steeds wisselende constellaties van de dingen die worden voortgedreven als de wolken door de wind.

Zich dat te realiseren is niet gemakkelijk, zeggen boeddhisten. Het betekent dat er in feite niets echt bestaat. Ik ben straks een ander mens. Er gaat iemand naar bed; er staat een ander op. Denk niet dat je jezelf bent. Je bent een stroom verschillende formaties wolken. Om dit te doorgronden moet men vele jaren mediteren. Men moet zich van de dingen losmaken en leren onbezorgd te zijn, zoals de leliën op het veld zich geen zorgen maken over de dag van morgen waarmee zij zich zullen voeden en hoe zij zich zullen kleden. Pas dan, als men onbezorgd is, staat men recht tegenover andere mensen: als iemand die niets voorstelt naast anderen die evenveel voorstellen.

Sommige boeddhisten oefenen zich in deze inzichten door zich op de nare kanten van het bestaan te concentreren. Ze letten op de lelijke dingen in iemands aanzien of karakter. Zo onthechten zij zich van mensen en dingen. Dan pas bestaat er vrijheid, als geen banden meer binden, geen claims op een ander worden gelegd en er niets meer hoeft.

Zo is het boeddhisme de religieuze traditie die alle nadruk legt op wat wij hier de ervaring van de zinloosheid noemen. Het boeddhisme wijst een uitweg. Er is een ervaring van geluk, zegen en bevrijding als men tot het ware inzicht komt. Als een onthecht mens is men daarna in staat door het leven te gaan, zich steeds verwonderend

over het samenstel van de dingen dat zich van moment tot moment wijzigt.

Maar is dit bestaan zonder zin? Moet men het leven anders bekijken om het voortaan van moment tot moment te zien veranderen? In elk geval leert men zo de schijn van de dingen te doorzien. Ook in het christelijk geloof moet men zeggen dat de dingen niet *echt zijn* zoals ze *vaak lijken*. Rijkdom is niet werkelijk belangrijk; het dient te worden gebruikt ten bate van armen. Een groot aantal consumptiegoederen dient het leven niet echt. Veel soorten ontspanning bieden wel verstrooiing, maar betekenen geen verrijking van het leven. Het christendom kan vermoedelijk veel van de boeddhistische kritiek op een hol bestaan leren. Maar is het laatste wat gezegd kan worden, dat alles in deze wereld ijdelheid is? Is het bestaan ongegrond?

Is alles toeval? Is de wereld niet meer dan een toevallige samenloop van omstandigheden in de natuur? Bracht de evolutie in de natuur toevallig krokodillen, apen en mensen voort, zuiver en alleen op grond van fysische, chemische en biologische omstandigheden? Is alles door de "natuur" bepaald, en daarmee uit? Dan was er niets van blijvende waarde; daarin heeft het boeddhisme gelijk. Maar is het zo? Is alles toeval, een samenspel van vele bepalende factoren weliswaar, maar zonder doel of plan of zin?

Het valt moeilijk zich dat voor te stellen. Toch kunnen mensen de wereld ineens met vreemde ogen zien. Dan lijkt alles zinloos. Maar is dat zo? Is de wereld zonder grond, een voorbijgaand natuurproces? Is de mens niet meer dan een deeltje daarin? Is er geen diepere zin in of achter de dingen? Er is veel dat in die richting wijst. Ik herinner aan de vragen rond lijden en ongeluk. Er is ook veel verblinding van mensen die het leven niet zoeken waar het echt is. Maar er zijn, - althans in mijn ervaring en in die van vele anderen -, ook momenten van grote waarde en van veel geluk. Ineens kan het er zijn. Ik herinner mij een stralende dag in de bergen; alles wit onder de sneeuw; ijskristallen flonkerend in het zonlicht, overal om ons heen. Ontspannen mensen, genietend van het uitzicht. Ik probeerde mij in te denken dat God niet bestond. Ik liet de argumenten tegen geloof in gedachten de revue passeren. Als een ander zich niet kan voorstellen dat God bestaat, moet ik mij toch minstens kunnen indenken dat Hij

niet bestaat, dacht ik. Het lukte niet. De dingen zijn niet toevallig, - ze zijn niet zonder zin. De wereld is niet een grote verzameling steenklompen en waterplassen. Zij is bedoeld als een park waar mensen genieten van elkaar, de bloemen en de vogels. Op sommige momenten valt het te zien. Men ziet het plan dat aan de wereld ten grondslag moet liggen niet afgemaakt. Daarvoor is er teveel wat de schoonheid en het geluk verstoort. Maar soms zijn er momenten waarop men voelt dat het goed is, bedoeld en zinvol. We zullen straks nog andere momenten noemen waarop iets daarvan zichtbaar wordt. Hier gaat het er alleen om dat de wereld goed bedoeld is, - en dat wij dat soms heel helder kunnen weten. Mensen worden daardoor geïnspireerd. Ze zetten zich in om de natuur in stand te houden en de schoonheid van de wereld niet verder te schaden. Mensen schilderen de wereld omdat zij mooi is. Miljoenen mensen nemen hun kiekjes van de mooie plekjes. Het is duidelijk dat er iets goeds te zien valt, iets indrukwekkends soms. Het mooie wordt misschien geëxploiteerd en verknoeid, maar in principe kan iedereen het zien zolang het er is.

Met mensen is het net zo. In de vorige paragraaf hebben we ons sceptisch genoeg opgesteld om duidelijk te maken dat we de minder fraaie kanten van het bestaan niet over het hoofd zien. Het bijzondere is dat er in die broze wereld menselijkheid mogelijk is. Ineens ziet de één de ander. Iemand offert iets op. Vijanden komen elkaar als mensen tegen. Vreemden maken op de markt of in de tram grappen met elkaar. Iemand die nauwelijks tegen het leven is opgewassen loopt het vuur uit haar sloffen om een ander te helpen. Mensen hebben het soms goed met elkaar. Het punt waarom het gaat is: dat alles is niet gewoon, het is bijzonder. Het is ook geen bijzaak; dit geluk toont waarom het gaat. Zo is het de bedoeling, zo is het goed, zo moet het zijn. Wie ogen heeft in zijn hoofd en een hart in zijn lijf, kan dat zien.

Het bestaan heeft zin. Soms hebben we het nodig om uit de tredmolen van het leven te worden opgeschrikt. De ervaring van de "Fragilichkeit" van het bestaan, die we beschreven, kan ons helpen om te zien waarom het echt gaat. Er is veel onzin, veel ijdelheid die door mensen wordt nagejaagd, - om met Prediker te spreken. Er zijn veel zeepbellen die schitteren in het zonlicht maar die niets te bieden hebben. Juist dat kan blijken op die momenten die ons leren zien dat het leven goed is, bedoeld en waardevol.

Het bestaan is niet ongegrond. In onze ervaring stuiten wij op

sporen die wijzen op de *Grond* van de dingen, de basis waarop zij bestaan. Of, anders gezegd, op het *doel* waarmee ze zijn ontworpen. De neo-marxist Adorno heeft beschreven hoe de dingen boven zichzelf uitwijzen. Hij doelde vooral op de ellende. Bij ellende weet ieder die het echt ziet dat het niet zo moet zijn. Het moet anders. Met de slechte wereld is de idee van een betere wereld gegeven. Deze ervaring wijst boven zichzelf uit. Zij wijst, zal de christen zeggen, op een Rijk dat bedoeld is, en op God, die een doel heeft. Soms komt dat even duidelijk aan het licht, als midden in deze wereld waarin goed en kwaad zo zijn vermengd, het goede opbloeit, het licht straalt en het geluk ons toelacht.

3. Verantwoordelijkheid

Na de betrekkelijkheid van de wereld, het "vernis", en de ijdelheid vragen we aandacht voor nog een ander aspect van de menselijke ervaring. Het gaat nu om het gevoel dat we op de een of andere manier verantwoordelijk zijn voor wat we doen. Is dat besef van verantwoordelijkheid terecht of niet?

In onze contacten met zieken in ons werk in een ziekenhuis viel het mijn collega's en mij op, hoeveel mensen bij de verschijning van een predikant aan hun ziekbed binnen vrij korte tijd verklaren dat zij een goed geweten hebben. Misschien veronderstellen zij dat een pastor hen wel zal aanwrijven dat zij bij God in de schuld staan, en willen zij hem een slag voor zijn door maar vlug te verklaren dat ze een voordelig saldo hebben op de balans van hun leven. Zij gaven hun verklaringen ongevraagd, zonder de minste aanleiding onzerzijds. Ik herinner mij een mevrouw die vertelde dat ze een prima relatie had met haar man en haar volwassen zoon. Ze hadden nooit onmin. Ze had goede contacten in de straat en had een bejaarde man, wiens vrouw een tijd in een ziekenhuis had gelegen, lange tijd van warm eten voorzien. Daarom had ze een goed geweten; ze kon met de hand op haar hart zeggen dat ze niemand had kwaad gedaan.

Zulke gelukkige mensen zijn er meer. Iemand verklaarde dat hij zich altijd aan de wet had gehouden en nooit door rood licht was gereden (behalve één keer, 's nachts, toen er helemaal geen verkeer was). De belastingpapieren zijn altijd eerlijk ingevuld, de rekeningen steeds op rijd voldaan. En, ach ja, geen mens is zonder gebreken. Maar

alles bij elkaar niets om over te klagen en een goed geweten.

De gemeenschappelijke trek in dit soort verhalen is, dat mensen altijd netjes zijn geweest. Ze hebben zich aan de regels gehouden. En wie zich aan de regels houdt, is goed, die mag een goed geweten hebben.

Na de beide voorafgaande paragrafen zal het duidelijk zijn dat dit standpunt naar mijn opvatting naïef is. Het is het vernis, de mooie schijn die de duisternis in de harten van mensen verhuult. In een gesprek met zieke mensen die men slechts ter kennismaking bezoekt, is dat niet goed duidelijk te maken. Ze zouden er alleen van begrijpen dat de dominee vindt, dat er ondanks alle goede cijfers toch een onvoldoende uit de bus komt. Ze zouden dat als zwartkijkerij beschouwen. Want wat is zonde meer dan dat je concreet dingen fout doet? Maar dat hebben ze niet gedaan!

Als het niet om zwartkijkerij gaat, waarom dan wel? Ik zal proberen dat stap voor stap duidelijk te maken.

Mensen houden zich om wat voor redenen dan ook aan regels. Mensen die van zichzelf zeggen dat ze een goed mens zijn en dat niemand hen een verwijt kan maken, bedoelen dat zij zich altijd aan de regels hebben gehouden. Aan welke regels? In eerste instantie denken ze dan aan de burgerlijke wetten en verordeningen. Zij hebben die gehouden. Vervolgens zijn er allerlei gedragingen die niet in regels zijn vastgelegd, maar die tot iemands taak behoren. Iemand die buitenshuis werkt, moet haar of zijn functie naar behoren vervullen. Heeft iemand een taak thuis, dan is het niet anders. Bepaalde dingen moeten gebeuren, leuk en interessant of vervelend en vies. Aan bepaalde verplichtingen moeten wij voldoen. Ten derde zijn er verplichtingen die niet in wetten of verordeningen staan en ook niet rechtstreeks tot iemands taak behoren. Dat zijn verplichtingen binnen de gemeenschap, zoals de hulp aan een behoeftige buur. De dame die ik aanhaalde, had een bejaarde geholpen met warme maaltijden. Zij wist heel goed, verklaarde ze, dat men haar naaste behoort lief te hebben.

Nu is het nooit zo dat niemand een wet of morele regel kent zonder er iets bij te denken. Bij naastenliefde dacht de dame terecht aan hulp aan een behoeftige buur. Iedereen die zegt dat men zijn of haar naaste behoort lief te hebben, denkt iets bij deze woorden.

Misschien weinig, misschien veel. Maar ieder heeft een vaag idee van wat het woord "liefhebben" betekent en wat men onder een "naaste" zou kunnen verstaan. Er zijn vermoedelijk niet veel mensen die onder "de naaste liefhebben" verstaan dat zij jegens ieder die zij ontmoeten dezelfde gevoelens van liefde moeten koesteren als zij voor hun eigen geliefden voelen. Met het woord "liefhebben" bedoelen mensen dus iets anders, als ze het hebben over "de naaste liefhebben", dan wanneer het slaat op liefde voor bijvoorbeeld iemands eigen kinderen. De betekenis van veel van de termen die wij gebruiken om onze moraal te omschrijven, staat niet vast. Wat is "rechtvaardig" als de chef een van zijn werknemers moet ontslaan? Wat heet "billijkheid" in een complexe situatie? In het recht worden deze termen vaak uitgelegd door voorbeelden. Door recht te spreken past men de regels toe en legt men ze uit. In feite betekent dit dat het recht zich gaandeweg ontwikkelt, al naar gelang de omstandigheden en het rechtsgevoel van onder andere de rechters. Met onze persoonlijke moraal is het niet anders. Wij hebben een aantal algemene regels in het hoofd, maar die passen wij in concrete situaties toe. Vaak doen we dat onopzettelijk, maar soms stuiten we op problemen. We vragen ons bijvoorbeeld af of het op onze weg ligt iemand te helpen die we niet zo goed kennen en die gemakkelijker door anderen geholpen zou kunnen worden. Of we vragen ons af hoeveel we moeten weggeven. Of we tobben er een tijdje over wat we kinderen wel en niet zullen toestaan. Er zijn altijd onzekerheden in de uitleg van regels. De één is veel soepeler in de toepassing dan de ander. Sommigen maken het zich te gemakkelijk, denken anderen. Maar anderen nemen de dingen te zwaar op, denken de eersten.

Hoe dan ook, er is een probleem in de toepassing van algemene regels. Pas in ons gedrag blijkt hoe we de regels opvatten en welke consequenties we er zelf uit trekken. Ieder heeft daarin een eigen verantwoordelijkheid. Een samenleving kan veel regels opstellen, maar binnen de ruimte die wetten en regels toelaten, zal ieder mens zelf zijn leven moeten inrichten zoals het hem goeddunkt.

Als we van hieruit terugdenken aan ons voorbeeld van mensen met een goed geweten, dan zien we dat zij voor zichzelf normen hadden aanvaard die haalbaar waren. Ze hielden zich netjes aan de normen die zij erkenden. Het zwakke punt in hun redenering ligt

natuurlijk in hun interpretatie van de normen die zij in principe aanvaarden. Het is denkbaar dat een ander die hun situatie zou kennen, tot de conclusie zou komen dat zij hun normen wat te laag hadden gesteld. Maar wie zal beoordelen of hun verplichtingen niet verder reikten dan waar zij ze zagen?

Rond de toepassing van regels en geboden blijft er dus altijd een laatste onzekerheid bestaan. Sommige dingen liggen duidelijk. Diefstal, fraude en doodslag zijn bij de wet verboden. Ook morele geboden zijn in bepaalde opzichten duidelijk. Men mag een ander niet zo hinderen en tergen dat hij er ongelukkig van wordt. Maar andere regels zijn in de praktijk vaak moeilijk toepasbaar. Men mag een ander niet schaden. Maar waar begint "een ander schade toebrengen"? Als een chef een werknemer overvraagt of ouders een kind, - dan brengen zij schade toe. Als de chef terecht niet tevreden is met de prestaties van de werknemer, dan overvraagt hij hem niet. Maar hoe vaak liggen zulke dingen duidelijk? Vooral termen als naastenliefde, trouw en opoffering zijn rekbaar. Wie wil, kan gauw tevreden zijn; wie al te scrupuleus is, zal steeds het gevoel hebben dat hij tekort schiet. De verklaring dat iemand vindt dat hij een goed mens is, houdt dus in dat iemand van mening is dat hij heeft gedaan wat hij zelf dacht te moeten doen. Hoeveel invloed iemands omgeving op zijn moraal mag hebben, de laatste verantwoordelijkheid draagt iemand zelf.

Mensen zijn dus zelf verantwoordelijk voor wat ze doen. Er zijn altijd factoren die wij niet kunnen overzien of beheersen, maar daarnaast is er veel waarvoor wij wel verantwoordelijk zijn. De volgende vraag is nu hoever die verantwoordelijkheid gaat. Laten we even teruggaan naar die man die opmerkte: ach, iedereen heeft zijn gebreken. Deze bekentenis kwam blijkbaar niet in mindering op zijn idee dat hij een goed mens was. Sommige van onze veel voorkomende grillen en gebreken behoren blijkbaar bij de inventaris van deze wereld. We zijn daarvoor, - zo is deze redenering -, niet verantwoordelijk. Wat iedereen fout doet, mogen wij gerust ook verkeerd doen. Is iedereen wel eens onredelijk, wel, wij ook. Vergeet iedereen wel eens om aan een ander te denken, wel, dat is normaal. Het zal duidelijk zijn dat ook hier de vraag is hoever dat gaat. Wat vergeven wij onszelf allemaal wanneer we zeggen "nobody is perfect"? Een volgende vraag is of het waar is dat, als niemand volmaakt is, het ons niet aangerekend kan worden dat wij het niet zijn. In abstracte

termen klinkt deze regel wel aannemelijk. Als we hem toepassen wordt het moeilijker. Stel, iemand stapt, woedend om het een of ander, in zijn auto en geeft goed gas. Hij maakt brokken, en hij zegt: "jammer, maar ik ben niet volmaakt". Of iemand kwetst een ander door een onnadenkende opmerking. Of iemand doet een ander pijn door iets te zeggen waarvan hij niet kon weten dat het pijnlijk was. Onze verantwoordelijkheid kent grenzen, maar waar liggen die precies? Bij sommige dingen kan men met recht zeggen dat men er niets aan kon doen of dat niemand volmaakt maar bij andere dingen is dat ongepast. Daartussen ligt een groot niemandsland waar we het niet zo goed weten. Wanneer brengen we een ander schade toe? Of beter: wanneer hebben we onze naaste niet genoeg lief? En: wie is onze naaste? We hebben onze plicht kennelijk niet gedaan als we ons alleen aan de regels houden.

Het gaat mij nu vooral om het besef dat de regels waaraan wij ons houden niet helemaal sluitend zijn en het bange vermoeden dat wij de regels wel eens naar onze hand konden zetten, zodat wij (over het algemeen) goede mensen schijnen, zonder het echt te zijn. Dit is geen zwartkijkerij of filosofische spitsvondigheid. Want is dit niet wat, om maar iets te noemen, mensen uit de derde wereld vaak over Europeanen en Amerikanen zeggen? Hun verwijt is dat er op deze wereld geen recht wordt gedaan, aan hoeveel regels en wetten de mensen zich ook houden. Ondanks de schijn van recht heerst er onrecht. Het onrecht dat zij proberen aan te wijzen is, dat men de termen "naaste" en "liefhebben" niet serieus neemt. Men zegt dat te vlug, - dat is het verwijt.

Ik denk dat daar veel waarheid in schuilt. Mensen hebben de neiging om het kringetje van hun "naasten" krap af te tekenen; de "liefde" gaat niet zo ver. "Dat kunnen ze niet van mij vragen", is een veelgehoorde uitdrukking. Soms misschien terecht, - mensen kunnen overvraagd worden -, maar soms klinkt er onverschilligheid in door. Dan ontloopt men de verplichtingen die opgesloten liggen in het gebod tot naastenliefde. Ik denk dat ieder mens bij tijd en wijle faalt. Misschien is het waar: niemand is volmaakt. Maar het is geen excuus.

In verband met in gebreke blijven om het goede te doen, spreekt men in de christelijke traditie van zonde. Het gaat in eerste instantie om zonden, in het meervoud, de concrete fouten waardoor men anderen

schaadt of hen niet liefdevol, naar behoren, helpt. Met zonden wordt in eerste instantie bedoeld wat men feitelijk verkeerd doet of waarin men nalatig is. In zonde gaat het dus om gedrag tegenover mensen. Het gaat niet om iets abstrakts, naast het gewone leven, maar om de gewone dingen, - de grove fouten daargelaten. Aan de orde is ook niet de vraag of men door het rode licht mag fietsen als er geen verkeer is. Neen, zonde speelt zich af tussen mensen. Het kan zijn dat men iemand, door iets lelijks te zeggen, benadeelt of dat men door laksheid vergeet iemand iets te vertellen, bijvoorbeeld dat de richtingaanwijzer van zijn auto niet werkt. Zonde speelt zich af in de samenleving. We kunnen de cirkel nog iets wijder trekken, dan komt de vervuiling van de natuur in het gezichtsveld. Maar ook hierbij gaat het om concrete, verkeerde handelingen of nalatigheden.

Ieder mens heeft daarmee te maken. Ik wil nu proberen een ervaring te omschrijven die uit het menselijke falen voortkomt. We maken daarmee de overgang van zonden in het meervoud naar zonde in het enkelvoud. Als iemand, door welke oorzaak ook, de rekening opmaakt, ziet hij het halve en onvolkomene in zoveel van de relaties waarin hij staat. De wereld is ingewikkeld. Het is moeilijk om steeds de juiste beslissingen te nemen. Maar dat alles neemt niet weg dat er uit het vele falen ineens het beeld kan oprijzen van iemand die faalt. Nu gaat het niet meer om wat iemand concreet tegenover deze en gene verkeerd doet, maar om de zelfkennis van de persoon die zichzelf moet toegeven, dat hij iemand is die blijkbaar steeds weer tekort schiet. Die ervaring reikt dieper dan de nare situaties waarin mensen schuldig staan tegenover elkaar. Dit besef van zonde gaat verder. Het is niet het weten van falen bij bepaalde concrete gelegenheden, maar het besef iemand te *zijn* die faalt. Zo zou ik willen proberen het zondebesef uit de bijbelse traditie duidelijk te maken.¹³ Het is geen abstrakt zondebegrip. Men heeft dat er wel van gemaakt. Zonde is dan het gevolg van de verkeerde daad van Adam en Eva. Deze oerzonde mondt uit in de slechtheid van de mens. Latere mensen kunnen er niets aan doen, maar moeten er wel voor boeten. Deze visie, ofschoon wijd verspreid, is een persiflage van het christelijk zondebesef. Het gaat ook niet om een diepgeworteld minderwaardigheidsbesef, al is dat veel christenen bijgebracht. Zonde is evenmin dat men moeilijke regels niet kan houden. Zonden zijn concrete tekortkomingen. Maar daarin ervaren mensen iets diepers en algemeners: hun eigen onvermogen,

hun zonde.

Dit bewustzijn van zonde (in het enkelvoud) is niet een besef dat men tegenover één mens heeft of tegenover een groep van mensen die men allemaal wel eens heeft tekort gedaan. Het besef reikt dieper; het is net zo fundamenteel als de ervaring van de "Fraglichkeits" die we in de vorige paragraaf beschreven. Iemand ervaart zijn leven als geheel en vraagt zich af waar al dat falen vandaan komt. Iemand voelt schuld die dieper reikt en omvattender is dan die schuld tegenover andere mensen. Tegenover wie heeft men die schuld? Tegenover zichzelf? Maar heeft men niet juist de zekerheid dat de norm niet in de eigen persoon ligt maar van buiten komt? Het gebod "hebt uw naaste lief" is niet een regel die men zichzelf oplegt, want het is er gelijktijdig met de ontmoeting van de naaste. Het klinkt door alle ontmoetingen met andere mensen heen. Ook gebod heeft een diepere oorsprong dan dat mensen het elkaar opleggen of het kiezen. Het geldt; het is ons opgelegd. Ook dit niet als een abstrakt gebod, maar via en in de concrete relaties waarin mensen leven. Zo is er het besef van een gebod dat heel het leven omspannt, en het weten dat men er niet aan voldoet. Wat is de oorsprong van dit gebod? Voor wie staat men schuldig?

Wie niet in God gelooft, zal wellicht tot dit punt met ons kunnen instemmen. Men zal niet verder willen gaan. Maar de gelovige zegt dat de uiteindelijke oorsprong van het liefdegebod ligt in Gods wil. Wie dat niet wil zeggen, laat de vraag onbeantwoord voor wie hij schuldig staat. Voor de wereld? Voor de natuur? In de vraag om een oordeel over het leven, - als het zijn mag een genadig oordeel -, staat een mens voor God. De optelsom van onze zonden is niet een schuld tegenover de optelsom van de mensen tegenover wie we zijn tekortgeschoten. Op dit niveau van het menselijk bestaan staat men voor God.

De bevinding om op sommige momenten voor God te staan wordt, hoezeer naar mijn opvatting *in principe* algemeen menselijk, door de christen beleefd in termen van het christelijk geloof. In de context van het christelijk geloof zal men moeten zeggen dat het besef van schuld verdiept wordt, door de kennis van Gods bedoelingen en zijn goedheid en trouw. Gods oordeel is niet vernietigend. Hij vergeeft zonde. Hij aanvaardt mensen, - dat is de boodschap van het Evangelie. Het is een boodschap die mensen treft in de situatie waarin zij werkelijk

verkeren. Mensen staan voor de vraag of alles echt niet meer is dan "waterverf", voor de vraag naar de zin van hun leven en zij moeten schuld erkennen. Maar zoals mensen er een diep besef van hebben dat de wereld uiteindelijk toch als waardevol bedoeld is (en niet als "waterverf") en dat het leven uiteindelijk zinvol is (en geen ijdelheid), zo hebben ze er toch vaak ook een diep besef van, dat zij er mogen zijn. Dit besef klinkt door als mensen zich nonchalant verontschuldigen met een "nobody is perfect". Maar daarin kan en mag een diepere ervaring worden opgedaan. Die mens, in alle falen en tekortkomen, die zondaar, mag bestaan. Als iemand ineens wordt opgeschrikt door zijn "zonde" (zoals we die hebben omschreven) en als zijn onrustig hart tot rust komt, - ligt daarin dan niet stilzwijgend de vooronderstelling besloten dat er iemand is die, hoe dan ook, doet weten dat een mens, zondaar als hij is, mag bestaan?

4. Bevrijding

Christenen beleven bevrijding als een gebeurtenis die met God in verband staat. Echte bevrijdingen zijn naar de maatstaven van het christelijk geloof geen gewone gebeurtenissen. Om dat begrijpelijk te maken, moeten we er iets nader op ingaan.

Wat houdt de vrijheid in onze maatschappij in? Wij zijn vrij om te gaan en te staan waar wij willen, - mits we op het voetpad lopen en niet komen waar "verboden toegang" staat. Bovendien hebben we onze verplichtingen. Zolang we werken voor de baas, kunnen we niet gaan waar we willen. Moeders zijn vaak helemaal vrij, zonder baas; maar als hun kinderen uit school komen, moeten ze er zijn. Kortom, we hebben verplichtingen; de vrijheid wordt op allerlei manieren beperkt. Zo ook de vrijheid van meningsuiting. Men mag van alles zeggen, mits het fatsoenlijk is. Maar in de concrete verhoudingen waarin we leven, mogen we niet alles zeggen. We zijn vrij om tegen de chef te zeggen dat zijn gezicht ons niet aanstaat, -maar het is niet verstandig om dat te doen. Burgers mogen over politiek alles zeggen wat zij willen, - maar heeft het invloed? Politici daarentegen hebben wel invloed, maar mogen niet alles zeggen. Niet alles valt bij hun kiezers in de smaak! De leuze, „we leven in een vrij land" is dus niet geheel waar, gelukkig maar. De vrijheid ligt aan banden. De schoonheidscommissies van de gemeenten bepalen waar wel en waar niet gebouwd mag worden. De

plantsoenendienst zegt waar we wel en niet mogen lopen. Zo zijn er talloze inperkingen van onze vrijheid. Alleen, de meeste Nederlanders hebben het er graag voor over. Als iedereen vrij zijn gang ging en deed wat hij wilde, bleef er weinig fraais over. De vrijheid blijkt dus minder groot dan de leuze suggereert. Vrijheid is blijkbaar niet alles. Het gaat om een leven dat, voorzover de omstandigheden toelaten, zo goed en gelukkig mogelijk is. Daar hoort een zekere mate van vrijheid bij, maar die vrijheid is beperkt.

Nu zetten we de volgende stap in de redenering. De burgerlijke vrijheid is beperkt, zeggen we. Maar hoe zit het met de vrijheid die er over is? Benutten we die? Het officiële antwoord is niet zo moeilijk: ja zeker, in een vrij land leven vrije mensen. Maar goed, wat doen zij met die vrijheid? Ik herinner aan de ervaring van de studente tussen de huizen in de grote stad: die vrijheid wordt gebruikt om na het werk dat moet, allemaal te eten, af te wassen en vervolgens naar dezelfde, meestal middelmatige of slechte, televisieprogramma's te kijken. Mensen zijn niet echt vrij, maar zitten op honderd en één manieren vast, aan elkaar, aan de idealen die ze ooit in hun hoofd hebben gezet, aan hun echtgenoot, aan hun baan, aan de vrienden die ze niet durven verliezen, enz. We kunnen hierbij terugdenken aan het inzicht van de boeddhisten: alles is door en door bepaald door wat eerder is gebeurd. We hebben ook de zonde ter sprake gebracht. Mensen dienen meestal eerst hun eigen belangen. We volgen meestal onze eerste impulsen, en daarin staan we zelf centraal. Zoals een Amerikaanse reclamespot voor een privé kopiëerautomaat zegt: dit ding is ideaal voor de belangrijkste persoon in mijn leven, en dat ben ik! In boeddhisme en hindoeïsme beschouwt men de gehechtheid aan de dingen als een van de grote oorzaken van de ellende in de wereld. Als mensen maar niet zo aan zichzelf gehecht waren, dan waren zij tot medelijden in staat. Gehechtheid is onvrijheid. Men zit vast aan zijn of haar spullen, z'n lichaam, zijn werk, zijn kinderen, enz. Pas als men loskomt van die onvrijheid is men vrij. De bevrijding is in deze religies dus in eerste instantie een overwinning van de mens op zichzelf. Men moet zich jaren- of levenslang inspannen om die bevrijding te bereiken. In het streven naar bevrijding (*moksba*) moet men niet aan de rijkdom hechten; men moet afleren om zichzelf als een afzonderlijk individu te zien (laat staan als een belangrijk individu), men moet zijn plichten in de maatschappij nakomen zonder te letten op succes, waardering of

loon. Door onthecht te leven kan men ooit de uiteindelijke bevrijding bereiken. Zo brengt de bezinning op vrijheid en bevrijding in de context van de godsdiensten ons binnen de kortste keren bij onvrijheid en gehechtheid als de normale vorm van ons bestaan. Wat heeft dit nog met politieke bevrijding van doen?

De grote religieuze tradities staan sceptisch tegenover het vrijheidsideaal van de Franse Revolutie. Vrijheid om de vrijheid is een leeg ideaal. Het gaat er om waarin de vrijheid bestaat en waarvoor ze wordt gebruikt. Maar dat hangt uiteindelijk af van de idealen die mensen zich stellen en van de taken die zij op zich nemen. Onze aandacht behoort niet in de eerste plaats uit te gaan naar de sociale en politieke verhoudingen, maar naar wat er binnen die verhoudingen gebeurt. Politieke bevrijding stelt niet veel voor als de mensen zelf om allerlei andere redenen onvrij zijn. Daarom staan vele godsdienstige mensen huiverig tegenover gewelddadige revoluties. Hoe vrij is men zelf als men anderen voor het ideaal van de vrijheid doodt? Bovendien, hoe "vrij" wordt de nieuwe samenleving waarvoor men strijdt? Niemand weet of er niet allerlei nieuwe vormen van onvrijheid zullen ontstaan in een land dat in naam bevrijd is. Het gaat, opnieuw, niet om het label "vrij land", maar om wat er met die vrijheid gebeurt.

De vrijheid waarop wij ons richten zit dus diep, in ieder mens afzonderlijk. Meestal is er niet zoveel van die vrijheid, - we spraken al eerder over gedetermineerd zijn en zonde. Maar nu kunnen we inzien waarom "bevrijding" door veel gelovige mensen, maar in elk geval ook door Joden en christenen, als een gave van God wordt ervaren. Als iemand in staat is om wat hij heeft in zekere zin "los te laten" en met lege handen voor God te staan, is dat een bevrijding. Weinig mensen kunnen die houding lang volhouden. Paulus heeft haar beschreven in een soort grondregel voor het leven van christenen in allerlei situaties: "Laten zij die een vrouw hebben, zijn als zonder vrouw; die wenen, als weenden zij niet; die blij zijn, als waren zij niet blij; die kopen, als zouden zij er niets van behouden; die van de wereld gebruik maken, als zouden zij haar niet ten einde toe gebruiken" (1 Cor. 7:29). Alle dagen leven uit Gods hand. Geen rechten op elkaar laten gelden. Elkaar niet in bezit nemen. De eigen spullen niet als iets definitiefs beschouwen. Alles is van God. Paulus verbond dit inzicht met het geloof dat Christus spoedig weer zou komen, maar dit is niet de enige achtergrond van dit gebod. Er klinkt in door dat mensen volgens Jezus

onbezorgd mogen zijn omdat ze wat ze echt nodig hebben van God moeten ontvangen. Mensen kunnen zichzelf niet gelukkig maken. In een vrij land leven onvrije mensen. Pas als mensen het opgeven om - in deze diepere betekenis - voor zichzelf te zorgen, zijn ze vrije mensen. Dat vergt een hele ommekeer in ons bestaan. Als het gebeurt, ervaren mensen dat als genade van God en voelen ze zijn nabijheid. Zo'n ervaring draagt het geloof. Mensen die zo vol vertrouwen op God leven, zeggen dat zij zijn aanwezigheid en steun steeds opnieuw ervaren.

Nadat we zo het diepere niveau van vrijheid hebben aangeboord, kunnen we nu wat vrijer en meer ter zake over politieke bevrijding spreken.

In landen waar onrecht hoogtij viert doordat mensen voedsel en goed onderdak wordt onthouden of mensen om huidskleur, ras of godsdienst worden gediscrimineerd, moeten mensen zich inzetten voor concrete politieke veranderingen. Waar en voorzover de westerse landen mede schuldig zijn aan de armoede in de derde wereld, moet men zich ook in ons land inspannen voor een rechtvaardiger samenleving. Alle mensen zijn kinderen van God; ze zijn gelijkwaardig. Dat betekent dat op zijn minst de eerste levensbehoeften eerlijk moeten worden verdeeld. Daarom behoren christenen daaraan mee te werken.

Bij bevrijding gaat het erom, zo hoort men vaak, dat de belangen van alle mensen even goed worden behartigd. De onderdrukkende partijen moeten worden onttroond. In hun plaats moeten anderen regeren, die met ieders belang rekenen. Het is stellig belangrijk dat dit gebeurt. Maar een echte bevrijding is het pas als de mensen in staat zijn om zich in elkaar te verplaatsen en hun eigen belangen kunnen relativeren. Anders komen er in de nieuwe samenleving opnieuw groeperingen aan de macht die de bevolking manipuleren. Dan neemt het geweld alleen maar nieuwe vormen aan. Men denke aan de bewapeningswedloop. De westerse landen zijn daar vooral schuldig aan. Zij offeren er een groot deel van hun rijkdom aan op. De bezorgdheid voor het eigen hachje en de wil om zelf het leven te beschermen, - tegen elke prijs -, is blijk van "gehechtheid". Ook de oppervlakkigheid van veel mensen in de consumptiemaatschappij is blijk van gehechtheid; men maakt van zijn buik zijn god en van wat het oog streelt. Maar binnen deze vrije democratische samenlevingen

hebben mensen niet geleerd om werkelijk met elkaar te delen. De diepere vrijheid is niet verwezenlijkt. Men heeft geleerd om met de oppervlakkige vrijheden genoegen te nemen.

Waar binnen allerlei bevrijdingsbewegingen in de wereld of in de geschiedenis iets zichtbaar wordt van die diepere vrijheid, daar, zeggen christenen, is de macht van Gods liefde werkzaam. Waar onderdrukte en uitgebuite mensen niet verbitterd worden, blijkt er een diepere Macht. Zolang de strijd tegen de bewapeningsrace doorgaat in het besef dat het eigenlijk niet alleen om wapens gaat, is hij een zegen.

Waarom wordt hier van God gesproken? Omdat het ongewoon is om de onderdrukker niet te haten, omdat het bijzonder is als iemand jarenlang tegen de stroom inzwemt zonder verbitterd te worden en omdat het exceptioneel is wanneer mensen aan de macht komen zonder hun macht te misbruiken. Zulke mensen worden hoog geacht. Maar tevens dankt men God. Zonder de diepere bevrijding is de zuiver politieke bevrijding maar van zeer betrekkelijke waarde. Spoedig zal er een nieuwe vorm van onrecht en onvrijheid ontstaan.

Het komt mij voor dat deze visie op bevrijding strookt met het woord uit het Evangelie dat wie gelooft wel in maar niet van de wereld is. Wie zichzelf overwint, is sterker dan wie een stad inneemt, - dat woord wordt wel eens vergeten. Waar mensen er in slagen om echt niet "van de wereld" te zijn, maar wel, bewust en geëngageerd, in de wereld, daar herkennen christenen de Macht en de genade van God.

Het woord *herkennen* in de vorige zin slaat op de oude bijbelse berichten over Gods bevrijdende daden. De uittocht uit Egypte is het grote voorbeeld van de bevrijding. De Israëlieten waren slaven, uitgebuit, en onderworpen aan de grillen van de Egyptenaren. Maar door de tussenkomst van God werden zij in vrijheid gesteld. Voor deze vrijheid moesten zelfs de Palestijnse volkeren wijken. Zij moesten worden uitgeroeid. Hoe wreed het ook is en hoezeer het ingaat tegen wat wij zojuist over bevrijding schreven, het verhaal heeft ook een symbolische betekenis. God wil in Israël de aarde zegenen met een volk dat eindelijk zal laten zien wat recht en vrede is. Dat volk komt uit Egypte. Het land Egypte staat model voor alle uitbuiting, zonde en gehechtheid van onze wereld, de eeuwen door. God begint opnieuw. De moord op de Kanaänitische volkeren duidt aan hoe radicaal Gods

bevrijding staat tegenover alle menselijke onvrijheid. Israël moet geheel anders zijn dan alle andere volken. Het moet alleen op God vertrouwen. Als er een rest van de oude orde blijft bestaan zoals in de persoon van de Kanaänitische koning Agag (1 Sam. 15) werkt de bevrijding niet door. Het gruwelijke verhaal van de volkerenmoord in Palestina dient om duidelijk te maken hoezeer de werkelijke bevrijding verschilt, van alles wat onder ons al voor bevrijding en vrijheid doorgaat.

Als er in onze wereld iets van die diepere bevrijding zichtbaar wordt, merken we op hoe bijzonder het is. Mensen als Gandhi en Martin Luther King stralen de diepere oorsprong van hun vrijheid uit. Christenen herkennen daarin de macht van Gods liefde. We hoeven hierbij niet alleen aan bekende mensen te denken die velen hebben geïnspireerd of aan grote politieke bevrijdingen. In dit kader kunnen we ook dankbaar zijn voor de kleine overwinningen die mensen behalen, die zich in hun stad of dorp inzetten voor een bewoonbare en gelukkige wereld. Overal waar mensen hun eigen belangen opzij zetten, iets van zichzelf opofferen en de wereld bewoonbaar maken voor allen die achterop zijn geraakt of zijn achtergesteld, is de Macht van Gods liefde herkenbaar. Wie sceptisch is over wat mensen op eigen kracht aan goeds verrichten, ervaart daarin Gods nabijheid.

5. Vertrouwen en rust

Houvast en grond onder de voeten, aanvaarding, vergeving en bevrijding, dat zijn de fundamentele noties uit het geloof die wij in het voorafgaande hebben besproken. Nu wil ik iets verder gaan en een volgende stap in de redenering zetten. Geloven is in de eerste plaats vertrouwen op God. Maar houvast en grond onder de voeten vinden, aanvaarding, vergeving en bevrijding is nog niet helemaal hetzelfde als in vertrouwen leven. Hier wil ik proberen een aantal lijnen uit de vorige paragrafen tot eenheid te vlechten. De ervaringen van aanvaard zijn, vergeving ontvangen en bevrijd worden, zijn aspecten van het leven in geloof. We moeten nu eerst iets dieper ingaan op de aard van geloven.

Geloof wordt vaak als iets gezien dat je kunt hebben of niet. Sommige mensen hebben geloof en anderen niet. Geloof is als het ware een

pakket dat bij sommige mensen is afgeleverd: zij hebben geloof. Anderen zijn bij de distributie blijkbaar overgeslagen. Maar in werkelijkheid is geloof geen pakket, geen afgerond geheel. Het bestaat niet in een vast aantal opvattingen die men moet aanvaarden. Het bestaat ook niet daarin dat men een vast gedragspatroon kiest en volgt, - al hebben veel christenen eenzelfde soort gedragspatroon. We moeten toegeven dat de macht van het eenheidsdenken ook in de christelijke kerk groot is. Mensen zoeken elkaar graag op als hun opvattingen en gedragingen bij elkaar passen. Zij schikken zich vlug naar anderen. Zo heeft zich een "christelijke subcultuur" ontwikkeld met een tamelijk uniform gedragspatroon. Vooral in de orthodoxe, kleinere kerken is het koekoeksang. Daar zit ook wel iets waardevols in. Mensen kunnen elkaar zo steunen; ze vinden zekerheid en aanvaarding binnen hun groep. Maar tegelijk schermen ze zich af van anderen. In de kleinere orthodoxe kerken kan dit tot grote persoonlijke conflicten leiden als iemand buiten de toegestane paden treedt, zoals bij echtscheiding, abortus, zwangerschap voor het huwelijk of samenwonen. De veiligheid van de gesloten kerkelijke gemeenschap verkeert dan in haar tegendeel. De morele code bevrijdt niet meer, maar klaagt aan. De gemeenschap vangt niet op, maar onderdrukt. Zo'n kerk helpt niet, maar spuugt iemand uit. Zulk geloof is niet gerijpt. Het geloofsvertrouwen is nauw verbonden met de opvattingen en normen van die kerkelijke gemeenschap. De "wil des Heren" wordt geïdentificeerd met de regels die men in de loop der jaren uit de Bijbel heeft afgeleid. Er is weinig openheid voor andere opvattingen.

Men vindt deze enge opvatting van geloven niet alleen in kerkelijke stromingen of groepen in de orthodoxe vleugels van de kerken. Ook ter linkerzijde of in het z.g. midden van de kerken kan het geloof met een bepaalde moraal of levenshouding worden geïdentificeerd. Als christelijk geloof wordt vereenzelvigd met het zich inzetten voor de politieke bevrijdingsbewegingen, als het wordt geïdentificeerd met het "savoir vivre" van de bevoorrechten in de samenleving of het "ons kent ons" van de welgestelden, - ook dan gaat het geloof onder in de cultuur van deze groeperingen. Iemand die onderzoek heeft gedaan naar de ontwikkeling van het geloof van mensen in de loop van hun leven, J. Fowler, schrijft dat door de meeste mensen en in de meeste kerkelijke gemeenschappen geloof vaak met

de opvattingen en de moraal van de groep wordt geïdentificeerd.¹⁴ Maar geloof kan worden verdiept; in de kerkelijke gemeenschappen zijn er veel mensen bij wie zich dit groeiproces voordoet.

In alle religies wordt op de noodzaak van groei in geloof gewezen. Sommige mensen zijn heiliger of leven dichterbij God dan anderen. Er zijn religieuze tradities waarin men meent dat deze ontwikkeling van geloof een groter verstandelijk vermogen vereist. De kennis waarom het in geloof gaat, - zo ziet de christelijke traditie het meestal -, is echter geen intellectuele kennis. Geloofskennis lijkt meer op de kennis die men van de mensen krijgt met wie men langer omgaat. Het is kennis van God, geen kennis van leer over God. Het gaat in het christelijk geloof niet om het opzeggen van de regels van de geloofsbelijdenis, maar om het menen ervan. Men kan groeien in wijsheid. Men kan proberen een levenshouding te vinden waaruit de liefde voor anderen blijkt. Men moet proberen de morele regels toe te passen, zo zagen we. Uiteindelijk is die toepassing een zaak van iemands hele wezen. Men moet leren om dingen vanzelfsprekend te doen. Dan zijn de feitelijke regels niet meer zo belangrijk. Sommige mensen zijn verder in deze ontwikkeling van hun geloof dan anderen. In dit opzicht zijn mensen niet gelijk.

De christelijke kerk heeft altijd op de noodzaak van groei in geloof gewezen. Men sprak van levensheiliging. Het ideaal was om steeds bewuster te gaan leven als mens voor het aangezicht van God, naar het voorbeeld van Jezus Christus. Altijd is er het besef geweest dat het niet genoeg is om de twaalf artikelen des geloofs en de tien geboden uit het hoofd te leren. De kennis ervan en de kennis van de inhoud van de Bijbel is niet onbelangrijk, maar uiteindelijk gaat het om inzicht en niet om verstandelijke kennis. Onderscheidingsvermogen, moed, vastberadenheid en liefde zijn beter dan een grote hoeveelheid kennis die zonder fantasie of met angst in praktijk wordt gebracht. Dat klinkt door in wat Paulus over de vrijheid van christenen schrijft: alles is geoorloofd, maar niet alles is nuttig.¹⁵ De morele geboden zijn gerelativeerd, maar ze zijn er nog wel. Ze bedoelen te zeggen wat nuttig en goed is, niet wat netjes is en moet omdat het niet anders mag. Heiliging wil zeggen dat men probeert zich iets van deze grote woorden eigen te maken en te groeien in liefde en recht. Er is groei in geloof mogelijk. *Geloven* is in de eerste plaats *vertrouwen*. Groei in geloof betekent dus leren om meer vertrouwen te hebben.

In verband met het vertrouwen op God heeft men er wel op gewezen dat alle mensen een zekere mate van vertrouwen in het leven moeten hebben. Men duidt dat aan met de term *oervertrouwen*. Om op het spoor te komen wat met oervertrouwen wordt bedoeld, moeten we aan de vele onzekerheden in het leven denken. Wij kunnen niet alles overzien. Wanneer we in een auto stappen, controleren we zo nu en dan het oliepeil, maar we kijken niet of de splitpen wel vastzit. We vertrouwen er op dat het wiel goed bevestigd is en er onderweg niet afvliegt. In de trein vertrouwen we op de bestuurder en de organisatie van de spoorwegen, en in de lucht op de piloot en de technici die de vliegtuigen controleren. Bij onze eigen groenteboer vertrouwen we erop dat hij geen verlepte sla of halfrotte sinaasappels in een zak stopt. Van de monteur nemen we aan dat er een nieuwe niveauregelaar in de wasmachine moet als hij dat zegt. In het verkeer vertrouwen we erop dat er niemand door rood rijdt op het moment dat wij met groen oversteken. We vertrouwen onze kinderen aan de onderwijzers toe en onze gezondheid bij ziekte aan de dokter. Heel het leven is doortrokken van vertrouwen op andere mensen. Wat is de basis van dit vertrouwen, zo heeft men gevraagd. Psychologen hebben uitgelegd dat een mens het leert om te vertrouwen.¹⁶ De baby leert de moeder vertrouwen. Eerst huilt hij totdat hij de borst of de speen voelt. Later houdt hij op als hij z'n moeder ziet. Hij neemt op de een of andere manier aan dat het goed komt als ze er is. Door het intensieve contact van het kind met de moeder ontwikkelt zich gedurende de eerste levensjaren het z.g. oervertrouwen, de "basic trust". Dit oervertrouwen heeft een mens nodig om in zijn latere leven volwaardig op anderen te kunnen vertrouwen. Zonder dat is er geen evenwicht of gelukkig samenleven. De term oervertrouwen duidt op een kenmerk van het menselijk bestaan dat aan alle samen-leven ten grondslag ligt.

Wat is de basis van dit oervertrouwen?, zo heeft men gevraagd. Is de enige grond van dit vertrouwen dat men een goede moeder heeft gehad? Deze vraag is door een aantal theologen gesteld.¹⁷ Men kan zich voorstellen welke kant zij opwillen. Het vertrouwen mag men leren op grond van de goede ervaringen met zijn moeder; de basis van het oervertrouwen kan niet maar zijn dat moeder lief was. Er is meer aan de hand, zo zeggen zij. Uit het basisvertrouwen blijkt dat mensen er op de een of andere manier op vertrouwen dat men niet maar zijn

moeder, maar het *leven* onbezorgd tegemoet mag treden. Men hoeft niet te wanhopen. Uiteindelijk is er houvast. De basis van alle vormen van vertrouwen is dat God vertrouwenswaardig is. Het basisvertrouwen is alleen gerechtvaardigd als men gelooft dat God bestaat, - zo is de redenering.

Deze redenering raakt iets wezenlijks. Het geloofsvertrouwen heeft gevolgen voor het vertrouwen dat mensen in het leven hebben. Het is er de basis van. Hier denken we aan de onbezorgdheid waarvan eerder sprake was. In vertrouwen leven is niet vanzelfsprekend. Men neemt soms te gemakkelijk aan dat het z.g. oervertrouwen terecht is. Veel mensen komen namelijk bedrogen uit als ze op redelijkheid en welwillendheid van anderen vertrouwen. Dan denken we niet eens aan kleinigheden. Er zijn mensen die in heel hun leven bedrogen uitkomen. Mensen kunnen daaraan bezwijken; ze raken aan de drank of aan de drugs; ze plegen sabotage, zoals de Palestijnen. Bij sommige mensen is er nog maar een karige rest over van het vertrouwen dat ze als baby ooit in hun moeder stelden. Kortom, het vertrouwen dat het leven goed is en de moeite waard, is vaak misplaatst, tenzij men bedoelt dat het uiteindelijke oordeel of het leven goed kan zijn niet onmiddellijk van de omstandigheden afhangt. Wat is de aard van het vertrouwen? Waarop vertrouwt men? Waar is de basis van het vertrouwen? Het psychologische oervertrouwen is dienstig voor de instandhouding van de menselijke soort. Het is een soort levensdrift. Maar als wij onze kinderen leren om mensen te vertrouwen kan het gebeuren dat zij (en wij) eens bedrogen uitkomen. Wanneer we ze leren om eerlijk te zijn, kan het zijn dat ze het later in de samenleving niet kunnen redden. Als we ze proberen bij te brengen wat trouw en liefde is, kan het gebeuren dat ze te kwetsbaar worden voor een maatschappij die misschien, - wie weet het? - steeds oppervlakkiger, individualistischer en harder wordt. Het "oervertrouwen" is een gok, tenzij het wordt losgemaakt van de verwachtingen die mensen in de westerse wereld hebben omtrent het geluk dat hun ten deel zal vallen. Wellicht hebben mensen die geen kinderen willen daarvan iets begrepen. Het geloofsvertrouwen is vertrouwen dat God het leven onder alle omstandigheden "goed" kan maken. Zo reikt het geloofsvertrouwen dieper dan het z.g. oervertrouwen.

Geloven wil zeggen: met lege handen voor God staan, wetend

dat mensen over niets definitief kunnen beschikken; dat alles en alles wat goed, opbouwend en heilzaam is, van Gods genade afhankelijk is.

Genade ervaren is dat men zich in deze wereld veilig voelt en opgewassen is tegen de gevaren. Voor wie vergevorderd is op het pad van de levensheiliging houdt dat in, dat men tegen de gevaren van armoede en rijkdom bestand is, tegen succes en falen, goede en kwade dagen. Als Paulus van de vrede van God zegt dat zij alle verstand te boven gaat (Phil. 4:7), dan bedoelt hij dat God iemand vrede en rust kan geven die wordt gesmaad en vervolgd, zoals het hem zelf overkwam. Als Jezus in de bergrede zegt dat de armen zalig zijn dan wil dat niet alleen zeggen dat zij eens niet meer arm zullen zijn, maar dat God nabij is. Dit vertrouwen op God komt uit in het Psalmwoord: zelfs al ga ik door een dal van diepe duisternis, ik vrees geen kwaad, want Gij zijt bij mij; uw stok en uw staf, die vertroosten mij" (Ps. 23:4). Mensen die deze regels hebben leren zeggen, moesten eerst leren wat een dal van diepe duisternis is. Vertrouwen op God houdt niet in dat er geen lijden en geen duisternis zal zijn, maar dat Hij nabij zal zijn, zoals Hij steeds zegenend nabij is.

Dit gelovend vertrouwen kan op veel manieren worden beleefd, in een gebedsruimte, samen met anderen in een eredienst, alleen in de kamer waar men is of in de natuur. Soms kan kerkmuziek helpen de rechte instelling voor God te vinden. Een mens moet boven zichzelf worden uitgetild, boven de zorgen van alledag en de gehechtheid aan de dingen, om "zichzelf" te kunnen worden. Zich-zelf-zijn is niet een teken van kracht en persoonlijke rijpheid, - sommige mensen zijn onuitstaanbaar onbeschaafd als zij "zichzelf" zijn. Echt "zichzelf" vinden is door God gevonden worden; het is als mens leven voor Gods aangezicht. Geloof leeft van de momenten dat een mens dit heel duidelijk beseft. God is nabij wie Hem vrezen, - dat is: Hij is nabij, degene die weet dat hij of zij mens is en dat God GOD is. Hij geeft ons leven en adem en alles: in Hem zijn wij en bewegen wij, zoals Paulus in zijn prediking in Athene zegt.

Het geloofsvertrouwen verschilt dus van het oervertrouwen waarover we eerst spraken. Vanuit het geloofsvertrouwen denkend moeten we vragen wat de basis is van het psychologische oervertrouwen. Wat is de werkelijkheid, wat is het leven, wat is de mens zonder Gods genade? Het geloof leeft van de ervaring dat God goed is en nabij, ondanks de donkere zijden van de werkelijkheid. Als

mensen deze ervaring niet meer hebben, houden zij op den duur op te geloven. Maar, zoals gezegd, het geloofsvertrouwen is niet bij alle mensen even sterk. Voor sommigen bepaalt het heel hun leven, voor anderen is het er soms even, voor weer anderen is het niet meer dan een franje, een versiering die zij op zondag voorwenden.

De erkenning van de goedheid van God is de basis van de *hoop*. Wie meent te hebben ervaren dat God goed en trouw is, mag hopen dat God meer vrede en rust voor mensen bestemd heeft dan zij in deze wereld vinden. Deze verwachting berust op de ervaring van de goedheid van God die men zelf heeft opgedaan en waarover men anderen hoort spreken.

Er bestaan diverse voorstellingen over het hiernamaals. Ook in de Bijbel worden er verschillende beelden van gegeven. Het zijn niet meer dan beelden. Wat het best voorstelbaar is, is dat Hij eens de tranen van de ogen zal wissen. Veelzeggend, maar onvoorstelbaar is het als er staat dat Hij eens alles in allen zal zijn. Misschien is met deze twee zinnen al genoeg gezegd. Hoe het zijn zal, moet blijken. Maar de hoop dat God voor de verlorenen en verworpenen der aarde een nieuw en goed bestaan zal scheppen, is m.i. onopgeefbaar voor ieder die gelooft Zijn goedheid en trouw te ervaren.

6. De voorgangers

Niet alle mensen zijn even ver in hun geloof, zo zagen we in de vorige paragraaf. Sommigen hebben een kinderlijk geloof. Helaas is het niet het kinderlijke geloof waarover in het Evangelie wordt gesproken, maar een kinderachtig geloof dat is blijven staan op het niveau van iemands kinderjaren. Anderen maken wel ontwikkelingen door. Sommige mensen worden in de loop der jaren wijzer en hun wijsheid blijkt ook in hun geloof. Een groot geloof is helaas een zeldzaamheid. Er zijn er niet veel die tegen een berg kunnen zeggen "ga daar weg", en de berg gaat daar weg. Toch is dat wat de discipelen zouden kunnen, naar Jezus' woord.

Er zijn mensen die op de een of andere manier meer dan anderen vorm weten te geven aan hun geloof. In de kerkmuziek is duidelijk hoe sommige christenen diepte en warmte wisten te brengen in hun composities. Dichters kunnen in woorden raken aan wat veel anderen beweegt en treft. Sommige architecten weten van een kerk-

zaal een ruimte voor gebed en eredienst te maken. Dit geldt niet alleen van de artistieke kant van het geloof. Ook het gevoel voor hoe christenen behoren te leven verschilt van persoon tot persoon. Met het besef van Gods nabijheid en het vertrouwen op God is het niet anders. Sommige mensen hebben wat dat betreft meer gaven dan anderen. Zij zijn anderen ten voorbeeld en kunnen velen inspireren.

In de protestantse kerken is het niet zo gebruikelijk om op de verschillen tussen mensen inzake de diepte van hun geloofsleven te wijzen, als in de katholieke kerk. Daar kent men de heiligen; zij leefden al tijdens hun leven dicht bij God. In feite kent ook de protestantse kerkelijke traditie haar heiligen. Is Karl Barth niet de kerkvader van het Europese protestantisme van deze eeuw, - ongeacht de vraag of men het in alles met hem eens is? De inspiratie die van deze mensen uitgaat vindt haar basis misschien meer in hun eerlijkheid en in de radicaliteit van hun godsvertrouwen dan in precies alle dingen die ze hebben gezegd of eventueel gedaan. Maar in wat de mensen die ons ten voorbeeld zijn hebben gezegd en gedaan is *iets* duidelijk geworden van Gods nabijheid, zijn heiligheid, genade en gerechtigheid. Zo kan men de indruk begrijpen die mensen als Schweitzer, Martin Luther King en ook Barth op velen hebben gemaakt.

Mensen zijn wat betreft de diepte van hun geloof niet gelijk. Sommige mensen kunnen zo oppervlakkig zijn dat zij niet aan geloof toekomen. Net zoals sommige mensen in moreel opzicht niet zijn ontwikkeld en het normaal vinden om alleen voor zichzelf te leven, zo zijn er mensen die de vraag naar de basis van het leven niet stellen. Mensen zijn niet gelijk. Daarom is het goed als minder begaafden hun oor te luisteren leggen bij wie meer inzicht hebben. Inzake geloof wil dat zeggen dat wij ons zouden moeten laten leren en inspireren door die mensen die meer gezien hebben van Gods heil dan de gemiddelde mens.

Wie zijn dat? Het zijn, in de eerste plaats, de mensen in onze tijd die anderen inspireren. Bekende voorbeelden zijn Schweitzer en King. Maar het past slecht om bij het christelijk geloof alleen de grote namen te noemen. Er zijn velen die in betrekkelijke stilte vol vertrouwen leven en doen wat hun hand vindt om te doen. Mensen worden bemoedigd door sommigen uit hun omgeving. Niet zelden leert iemand

die oppervlakkig of niet gelooft, de betekenis van het geloof zien door ervaringen en gesprekken met iemand die een eenvoudig en diep geloof heeft. De kerkelijke voorgangers spelen hier een rol, - behoren dat althans te doen. Vooral vanuit het Oosten legt men er nadruk op dat voorgangers, predikanten en pastores, geestelijke leiding behoren te geven. Het is het beste als zij zelf een diep geloof hebben. In de westerse kerken is de nadruk weleens gelegd op de geleerdheid van de predikanten. Zij moeten echter schriftgeleerden zijn, die, zelf geraakt door de boodschap van de Bijbel, het Evangelie voor de gemeente weten te verkondigen op een manier die de mensen raakt en hen in hun leven voor Gods aangezicht stelt. Binnen de christelijke traditie wijst men naar de grote voorgangers van wie de ervaringen zijn opgetekend in de Bijbel. Het inzicht in de geschiedenis van de profeten, de idealen die spreken uit Israëls wetgeving, de nabijheid van God die de discipelen in Jezus hebben ervaren, - het is bijzonder en heeft betekenis tot op de huidige dag.

De Bijbel wordt gelezen omdat en zolang mensen iets belangrijks ervaren bij wat ze lezen. Natuurlijk kan het regelmatig lezen van de Bijbel een oppervlakkige gewoonte worden, maar de weigering om de grote ervaringen van uitzonderlijke mensen serieus te nemen is even oppervlakkig. Mensen die niets ervaren als zij in de Bijbel lezen of de uitleg ervan horen, stoppen met het lezen of met de kerkgang. Er bestaat weinig maatschappelijke dwang meer om tot de kerk te behoren, laat staan om in de Bijbel te lezen. Mensen die in de Bijbel lezen, doen dat omdat het hun iets zegt.

Het lezen van de Bijbel is, voor wie daarin niet geoefend is, niet altijd even gemakkelijk. De Bijbel is een verzameling boeken uit een heel andere tijd. De bijbelse geschriften zijn ontstaan in een periode van een kleine duizend jaar. De ervaringen die mensen hebben opgedaan zijn niet steeds op dezelfde manier geïnterpreteerd. Er staan ook, om een bekend struikelblok bij het lezen van de Bijbel te noemen, geschiedenissen in over de uitroeiing van complete volkeren in het oude Kanaän, naast de opdracht van Jezus om de vijand lief te hebben. Het één lijkt moeilijk met het ander te rijmen. Zowel jodendom als christendom hebben manieren gevonden om de Bijbel uit te leggen. Sommige stukken vinden zij minder belangrijk, omdat zij er de ervaring van Gods nabijheid en Gods leiding niet of minder duidelijk in herkennen. Andere gedeelten stellen zij centraal, want daar is helder

zichtbaar wie God is en wat Hij met de aarde en de mensen voor heeft. Voor christenen is de persoon en de boodschap van Jezus het hart van de Bijbel. Hij is goed en wat Hij zegt is wijs. Het opent deuren voor mensen die in zichzelf zitten opgesloten. Hij toont de nabijheid van God in levende lijve. Dat hebben mensen ervaren, en ze hebben Jezus de Zoon van God genoemd. Wie de verhalen over Hem leest en de brieven met allerlei uitleg over de betekenis van Jezus, kan nog steeds worden aangesproken en bemoedigd. Veel bijbelwoorden zijn aanstekelijk. Ze zetten mensen aan het denken. Ze helpen zien hoe God is, hoe de wereld is en hoe de mensen zijn, de mensen in hun ambivalentie, bestemd om het goede te doen, maar fragiel en vaak falend.

Het gaat te ver om hier uitvoerig in te gaan op de wijze waarop christenen met de Bijbel omgaan of op het gezag dat de Bijbel voor hen kan hebben. Ik volsta met deze korte opmerkingen over de waarde die de ervaringen van de grote voorgangers in het geloof de eeuwen door voor mensen hebben gehad en bij voortduring kunnen hebben. In wat zij hebben meegemaakt hebben zij de Hand van God ervaren. Hun ervaringen kunnen ons de ogen openen, zodat wij op onze beurt kunnen zien wie God is en wat zijn bedoeling is met de mens.

3. DE ARGUMENTEN TEGEN GELOOF BEZIEN

In hoofdstuk 1 hebben we zes bezwaren tegen geloof opgesomd. In hoofdstuk 2 hebben we daarna een aantal fundamentele ervaringen beschreven die het christelijk geloof dragen. Op de inhoud van het christelijk geloof zijn we verder niet ingegaan; we hebben ons beperkt tot het meest centrale, het geloof in God die alle dingen heeft gemaakt en die zal volbrengen wat Hij begon. We hebben niet veel over Jezus gezegd, maar wat we over God en de mens hebben geschreven, is diepgaand bepaald door wat de evangeliën over Jezus vertellen.

De vraag waarvoor wij nu staan is, welk antwoord iemand die in God gelooft op de bezwaren van de godsdienstkritiek kan geven. Kan zulk geloof standhouden tegen zulke ernstige bezwaren? We gaan de bezwaren stuk voor stuk na.

1. De eisen voor geldige kennis

Het eerste bezwaar dat we noemden was dat geloof onzeker is. De kennis waarop wie gelooft aanspraak maakt, voldoet niet aan de algemeen aanvaarde eisen die aan geldige kennis gesteld moeten worden, n.l. dat kennis systematisch, gegrond, intersubjectief, vrij en kritisch moet zijn. Wat kunnen we op dit verwijt zeggen?

De vijf eisen die aan geldige kennis worden gesteld, zijn ontleend aan het wetenschappelijke denken. Nu moet men eerst vaststellen dat het wetenschappelijke denken en de toepassingen ervan in de samenleving een groot goed zijn. Zonder de moderne technieken zouden vele honderden miljoenen mensen in de westerse landen in dezelfde armoede leven, als veel mensen nu in de derde wereld. Zonder computers en automatische verwerking van gegevens zou onze samenleving totaal ontwricht raken. De vindingen van wetenschap en techniek zijn van grote waarde.

Vervolgens moeten we vaststellen dat ieder in het gewone leven van een ander verwacht dat hij slechts zeker is waar het hem past, dus als hij gronden heeft om aan te nemen dat het waar is wat hij beweert. Iedereen maakt onderscheid tussen waar en onwaar, zeker en onzeker, inhoudsvol en loos, en ieder mens evalueert wat er wordt gezegd. Iemand die alles gelooft wat hem verteld wordt, leeft niet lang

en gelukkig.

Ten derde moeten we erkennen dat gelovige mensen vaak opvattingen hebben gehuldigd die later onwaar bleken te zijn. Soms geloven mensen maar wat. Er is veel onkritisch geloof. Ook dat is waar. Uit deze constatering mag blijken dat wij geen voorstander zijn van vaag gepraat, van ongefundeerde opvattingen en wilde meningen. Toch is het bezwaar tegen geloof vanuit de eisen die binnen de (natuur-) wetenschappen aan geldige kennis gesteld worden, niet doorslaggevend.

Ten eerste, wetenschappelijke kennis is geldig en ter zake op het gebied waarop wetenschappen competent zijn.¹⁸ In het verleden hebben gelovige mensen vaak uitspraken gedaan over zaken die op het terrein van de wetenschappen liggen. Soms uit onwetendheid, soms uit een zekere mate van domheid of luiheid. Een voorbeeld van domheid is het verzet in sommige christelijke groeperingen tegen de evolutietheorie. Het geloof is niet competent op het gebied van de wetenschappen. Daar ligt een grens voor geloof. Omgekeerd kent ook het wetenschappelijke kennen begrenzungen. De evolutietheorie behoort geen levensbeschouwing te zijn. Ook de wetenschap mag niet meer zeggen dan zij op haar terrein kan verantwoorden.

Ten tweede, "de wetenschap" (als er zoiets bestaat als "de wetenschap") is bescheidener geworden. Discussies in de wetenschapsleer hebben velen tot de erkenning gebracht dat het wetenschappelijk onderzoek altijd in verband staat met het geheel van de cultuur. In wetenschap schuilt een persoonlijk element. Wetenschap is niet helemaal intersubjectief. Twee competente geleerden kunnen tot verschillende resultaten komen. Stellig zijn de resultaten van verschillende onderzoekers in de meer exacte vakken het meest eensluidend, maar de mogelijkheden die onderzoek van de natuur biedt, mag men niet zomaar overbrengen naar andere gebieden van onderzoek. Verschillende wetenschappen hanteren verschillende methoden. Die methoden zijn afgestemd op de dingen die men onderzoekt. De benadering van de dingen moet met de aard van de dingen kloppen.

Zo is het ook bij geloof. Geloof kan alleen worden benaderd op een manier die bij geloof past.

Ten derde; steeds meer wordt duidelijk dat de huidige natuurwetenschap en techniek ons voor veel problemen stellen. De

situatie doet denken aan de tovenaarsleerling die had onthouden hoe hij een rivier tevoorschijn kon toveren, maar niet hoe hij de rivier weer kon laten verdwijnen. De gevolgen van de toepassing van de westerse technologie over de gehele wereld zijn nauwelijks te overzien. Er is meer dan wetenschap nodig om de resultaten van wetenschappelijk onderzoek toe te passen. Zo komen ethiek en levensbeschouwing in het vizier. Bij pogingen om leiding te geven aan de grote maatschappelijke ontwikkelingen gaat het om de zinvraag: hoe heeft het leven inhoud? Wat is de waarde van het leven? In welke richting moeten we proberen de ontwikkelingen te sturen? Godsdiensten en levensbeschouwelijke stromingen proberen daarover iets te zeggen. Ze hebben een visie op wat er in laatste instantie waar en waardevol is. Tastend en zoekend weliswaar, en daarom niet zo duidelijk geformuleerd als een natuurkundige theorie, maar ook weer niet geheel onbespreekbaar. Men mag er niet dezelfde eisen aan stellen als aan exacte wetenschappen. We volstaan voorlopig met dit antwoord, omdat we in het vervolg op diverse aspecten van deze vraag terugkomen bij de beantwoording van de andere bezwaren.

2. Berust geloof op projectie?

Geloof past op de behoeften van de mens, zo luidde het tweede bezwaar van de godsdienstkritiek dat we vermeldde. Geloof in God is een projectie van de mens.

Het sterke punt in de projectietheorie is, ten eerste, dat geloof wordt verklaard uit algemeen menselijke eigenschappen en uit de situaties waarin mensen hebben geleefd en grotendeels nog leven. Mensen hebben behoefte aan zekerheid en geborgenheid en willen een zinvol leven. Mensen ervaren inderdaad de krachten in de natuur, in en buiten zichzelf.

In de tweede plaats heeft de projectieleer sterke kaarten als we denken aan vormen van geloof die "al te menselijk" zijn. Mensen kunnen over God praten alsof ze Hem als hun broekzak kennen. Mensen kunnen zich een godsbeeld vormen dat uitstekend aan hun behoeften voldoet. Voor elke sociale laag van de bevolking is er in de Verenigde Staten, en tot op zekere hoogte ook in Nederland, een eigen kerk. De manier waarop mensen hun geloof beleven, wordt in belangrijke mate door sociale en psychologische factoren bepaald. Het

moet gezegd: mensen "scheppen" zich hun god maar al te vaak naar hun beeld! De behoefte aan zekerheid over wat goed en kwaad is en de behoefte aan onomstreden belijdenisgeschriften die regelen wat er geloofd moet worden, vindt men terug in bepaalde typen van geloof. Soms is geloof "al te menselijk" en wordt het onkritisch aangehangen. Dat gebeurt in de christelijke kerken, maar ook in stromingen binnen de islam (zoals in Iran) en in sommige sekten. Geloof is dan veranderd in een godsdienstig systeem waarin alles aan de z.g. waarheid en zekerheid van het systeem ondergeschikt wordt gemaakt.

Als algemene theorie ter verklaring van alle godsdienst overtuigt de projektietheorie echter niet.¹⁹ Ik noem een aantal redenen.

Ten eerste. In godsdienstige geschriften blijkt telkens opnieuw dat men beseft dat de godheid van geheel andere orde is dan de mens. Men spreekt wel menselijk over de godheid, maar men weet heel goed dat er geheimzinnige diepten zijn achter wat men van Hem zegt en weet. Ik geef daarvan een enkel voorbeeld.

Een van de meest populaire goden in India is Krishna. Krishna is een menselijke "avatara", een incarnatie van God, Visnu. Er zijn veel verhalen over gebeurtenissen uit het leven van Krishna. Hij is een wonderlijke baby; als jongen doet hij de mensen verbaasd staan. Soms door zijn machtig optreden als hij monsters verslaat en zijn volksgenoten redt, soms ook door zijn streken. Hij verstoopt de kleren van de vrouwen van de herders, hij "verleidt" haar en heeft gemeenschap met haar. Maar wat zegt hij tegen de vrouwen? "Zoals Ik ben, zo zijn jullie - de Veda (de Schrift, Vr.) openbaart dat er geen verschil is. Ik ben jullie leven, en jullie zijn van mij". Eén van de verhalen in de hindoemythologie eindigt als volgt: "Madhusudena, (t.w. Krishna, Vr.), wiens wezen niet gemeten kan worden, verscheen op deze manier als een jonge man en vermaakte zich met de vrouwen van de hoeders van de koeien, dag en nacht. Hij, wiens echte vorm zo doordringend is als de wind, leeft als de Heer in deze vrouwen, in hun echtgenoten, en in alle schepselen. Net als er ether, vuur, aarde, water en wind in alle dingen zijn, zo woont de Heer Zelf in alle dingen, terwijl Hij het universum doordringt".²⁰ Te midden van de zeer menselijke verhalen over streken, onberekenbaarheid en ongeoorloofde seksuele relaties, staan er zinnen die duidelijk maken hoe goed men wist en weet dat God onbegrijpelijk is, verheven boven welke menselijke maat

dan ook. In de vormen van godsdienst die m.i. geen projectie zijn, spreekt dit besef. Men vereert niet wat men naar geloven op grond van zijn noden "projekteert". Men meent een macht te ervaren die alle menselijke en verdere schepselmatige macht overstijgt. Men spreekt over die macht in menselijke beelden en woorden, maar hoe zou het anders moeten?

Ook in het Oude Testament is er steeds weer het weten dat God GOD is. "Mijn gedachten zijn niet uw gedachten, en mijn wegen niet uw wegen, spreekt de Here" (Jesaja 55:8). "Ik ben God en geen mens, heilig in uw midden" (Hosea 11:9) God is nabij, volgens de Bijbel, maar Hij is nabij als God. Dat wil zeggen als Degene van wie wij ons geen voorstelling kunnen maken. "God" is geen uitvergroot mens, die ergens hoog in de lucht woont, maar God. Weliswaar hebben mensen altijd weer geprobeerd met Hem om te gaan alsof Hij alleen maar een uitvergroot mens was, maar steeds weer stonden er profeten op om te waarschuwen dat God anders is en dat met zijn macht niet valt te spotten. Zijn liefde is geen vanzelfsprekendheid en nog minder een recht; het is een wonder. In de "echte" religie, d.w.z. in geloof dat mijns inziens niet als projectie kan worden afgeschreven, is het besef levend dat God geen mens is en dat Hij van een geheel andere orde is dan de schepselen.

Ten tweede, de projektietheorie is niet afdoende. Bij de weergave van de projektietheorie liet ik al doorschemeren dat de grote moeilijkheid in de verklaring van de verbeelding, van het-zich-iets-gaan-verbeelden, ligt. De mens is inderdaad in bepaalde opzichten een behoeftig wezen. Mensen zijn fragiel. Daarin heeft de verbeeldingstheorie gelijk; in het vorige hoofdstuk hebben we er uitvoerig over geschreven. Er is, zo hebben we gezegd, in het menselijk bestaan aanleiding om uit te zien naar God. Alleen, dat zegt op zichzelf nog niets over de vraag of God al dan niet bestaat.

De projektietheorie neemt aan dat God niet bestaat; dus berust geloof op verbeelding. Stel nu eens dat God wel bestond. Als Hij de mens gemaakt heeft, is de mens misschien wel zo gemaakt dat hij is "toegelegd" op God.²¹ Waarom zou de reden waarom mensen geloven niet zijn dat zij op de een of andere manier ervaren dat God er is?

De projektietheorie geeft geen afdoende verklaring voor het ontstaan en hardnekkig voortbestaan van geloof. Alleen als men aanneemt dat God niet bestaat, klopt de redenering. Maar als men tot

de overtuiging is gekomen dat God wel bestaat, is de projektieer niet sluitend. Dan zegt men niet dat het in de mens zit om een god te verzinnen, maar dat het bij de mens hoort om in God te geloven indien hij God ervaart.

3. Dient geloof belangen?

Het derde bezwaar tegen godsdienst was dat religie ideologie is, omdat het de belangen van bepaalde mensen dient ten nadele van andere mensen.

Ook bij dit bezwaar dat tegenover het christelijk geloof wordt ingebracht, moeten we eerst toegeven dat het verwijt vaak terecht is. In de gegeven uiteenzetting hebben we dat laten uitkomen, o.a. onder verwijzing naar de situatie in Zuid-Afrika. We hebben gesteld dat heel het geloof in de westerse kerken van ideologie doortrokken is. Godsdienst dient vaak vele heren behalve God. Dit geldt van de ene religie nog sterker dan van de andere. Veel hindoes worstelen met het kaste-systeem. Hun godsdienst erkende het recht van de verdeling van de mensen in vier klassen. Op de achtergrond speelde de gedachte dat ieder mens zijn lot uiteindelijk aan zijn eigen prestaties in vorige levens te danken of te wijten heeft. De leer van de wedergeboorten kan de pijn van een moeilijk leven verzachten; wie zijn best doet kan het de volgende keer beter hebben. Wellicht wordt de paria dan als brahmaan geboren. De ideologiekriticus zal opmerken dat godsdienst zo werkt. Door middel van bepaalde geloofsvoorstellingen wettigt men het voortbestaan van een onrechtvaardig maatschappelijk bestel.

Voor de christelijke godsdienst is kwetsbaar voor het verwijt dat het vaak heeft gediend als dekmantel voor machtsmisbruik. De koloniale geschiedenis hoeft hier niet uitvoerig opgerakeld te worden om dat te bewijzen. Dit wordt het christendom dan ook voorgehouden door vertegenwoordigers van andere religies. Zo schrijft een boeddhist dat vooral het christendom vaak tot ideologie is gemaakt.²² Het christendom met zijn sterke organisatievormen in de kerken, heeft zich vaak ingelaten met de machten van deze wereld. Christenen zouden er z.i. goed aan doen zich daarvan meer te distantiëren.

Nadat ik, naar ik hoop, zo heb doen uitkomen dat veel van de kritiek op kerk en christendom mij terecht lijkt, moet nu de vraag gesteld worden of deze kritiek de basis onder het geloof weglaat. Ik

meen dat dit niet het geval is. Kort geformuleerd: de ideologiekritiek treft geloof dat inderdaad ideologie is, maar niet geloof dat geen ideologie is. Anders gezegd: de ideologiekritiek treft verkeerd geloof, maar goed geloof niet. Met een dergelijk kort antwoord mogen we niet volstaan. Ik ga eerst iets uitvoeriger in op de antwoorden die door de theologie of door filosofen van christelijke huize zijn gegeven in antwoord op de marxistische godsdienstkritiek. Men kan drie soorten antwoorden onderscheiden.²³

1. Het klassieke antwoord gaat uit van de gedachte dat levensbeschouwingen op een keuze berusten. Men kiest, de een voor het christelijk geloof, de ander voor het humanisme, een derde voor het marxisme. Het marxisme is atheïstisch, stelde men lange tijd, - en velen stellen dat nog. Het atheïsme is geen bijzaak want het marxisme is wezenlijk atheïstisch. Waarom? Omdat het op een keuze voor de mens berust, die zijn eigen lot in eigen hand moet nemen, en omdat het de geschiedenis ziet als bepaald door economische machten. Binnen dit systeem is geen plaats voor God.

Marx dacht dat het geloof zou afsterven als de mensen wijzer werden of de maatschappij eenmaal beter zou zijn geworden. Gelukkige mensen behoeven immers geen hemel in het hiernamaals meer te projekteren. Geloof zou vanzelf verdwijnen. Latere communistische leiders hielpen het geloof soms afsterven door vervolgingen van christenen te organiseren of door de mogelijkheden voor kerken en theologische opleidingen te beperken. Hieruit blijkt hoe vijandig het communistisch marxisme als levensbeschouwing tegenover het geloof staat. Dit is de klassieke opvatting van christenen tegenover het communisme.

2. Sedert de zestiger jaren is men in christelijke kring tot een iets andere opstelling gekomen. Men maakt, ten eerste, meer dan vroeger, onderscheid tussen de marxistische levensbeschouwing of filosofie, en het communistische systeem. Daarbij gaat men eenvoudig uit van de regel: wat u niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet. Christenen willen niet graag worden vereenzelvigd met de misdaden die in naam van het christelijk geloof zijn begaan. Zo moet men ook onderscheiden tussen de praktijken van het Russisch bewind, de wensen van de Russische bevolking en de marxistische levensbeschouwing. Het Russisch bewind vervolgt christenen, maar dat zegt nog niet dat het dat behoort te doen volgens de eigen

levensbeschouwing. Door deze onderscheiding tussen de Russische regering (en haar bondgenoten) en de marxistische levensovertuiging verschuift de aandacht dus naar de marxistische filosofie.

Op deze grond ging men, ten tweede, met marxisten in gesprek. Sommige theologen, zowel uit communistische als uit westerse landen, belegden conferenties met marxistische filosofen. Men stelde vragen over en weer. Marxisten toonden begrip voor de betekenis van Jezus als iemand die tegen de gevestigde machten van zijn tijd inging. Van christelijke zijde heeft men vragen aan marxisten gesteld. Marx dacht dat alle wetgeving en alle godsdienst tot de z.g. bovenbouw behoorde. Maar in een perfecte maatschappij moeten er wetten zijn en moet een overheid allerlei zaken regelen. Dus zal er een goede overheid zijn, die de plaats van de "kapitalistische overheid" (in Marx' visie) dan overneemt. Hoe weet Marx nu zeker dat er niet ook goede godsdienst zal zijn? Zo probeert men de marxisten uit te dagen om hun atheïsme opnieuw te overdenken.

3. De discussie ging nog een stap verder: daardoor werd het voor de christenen pas goed spannend. Men stelt, sedert het eind van de jaren zestig, dat de kern van Marx' filosofie is, dat denken niet los staat van het gewone leven. De economische omstandigheden hebben zeer grote invloed op wat mensen denken; ze bepalen ook hoe mensen dingen ervaren. Geen enkele theorie mag worden losgemaakt uit de tijd en de omstandigheden waarin die theorie is opgesteld. Welnu, zo zegt men van christelijke zijde, dat geldt ook voor Marx' theorie over geloof. Strikt genomen kon Marx niet alle geloof verwerpen. Hij had eigenlijk alleen maar mogen zeggen dat slechte godsdienst ideologie is. Maar hoe weten Marxisten dat er nooit goede godsdienst bestaat, heeft bestaan of zal bestaan? Als men Marx' stelling dat alle denken tijdgebonden is ernstig neemt, mag men niet volhouden dat het marxisme wezenlijk atheïstisch is.

Nu is het aardig wanneer theologen zulke dingen over het marxisme beweren. Maar het is iets anders om marxisten, laat staan communisten, van het gelijk van een dergelijke visie te overtuigen. Men is zich dat terdege bewust. Hoe meent men dan dat communisten ervan overtuigd kunnen worden dat het christelijk geloof niet slecht is? Het antwoord is simpel: door het in de praktijk te tonen.

Er steekt m.i. veel waars in deze laatste redenering. Ik maak echter een voorbehoud. De maat waaraan christelijk geloof gemeten

moet worden, behoeft niet speciaal een marxistische maat te zijn. Geloof behoort goede vruchten af te werpen, zeker, maar wie mag bepalen wat goede vruchten zijn? Over die vraag is discussie mogelijk. Met het doen van goede daden is dus nog niet alles gezegd. Een christen kan daar anders over denken dan een marxist.

De uiteenzetting over een drietal antwoorden van christelijke zijde op het marxistische verwijt van ideologiekritiek levert het volgende op. Ten eerste, christenen behoren kritisch te zijn op het effect van hun geloof in de samenleving. Ten tweede, christenen kunnen met marxisten van mening verschillen over wat ideologie is en wat goede en slechte vruchten van geloof (of marxisme) zijn.

Dan komen we nu terug op de stelling dat goed christelijk geloof geen ideologie is. Ten bewijze daarvan herinneren we aan de profeten in het Oude Testament, zoals Amos die de leiders van zijn volk verweet dat zij niet rechtvaardig waren. Jezus zelf kan nauwelijks voor burgerlijk doorgaan. Het Evangelie wettigt niet dat men zijn eigen belangen behartigt ten koste van anderen; zoveel is duidelijk. Dat trouw en naastenliefde eeuwenlang hoog in het vaandel van de Europese volken hebben gestaan, is te danken aan de invloed van het christendom. Er zijn nog wel meer goede vruchten van het christelijk geloof te noemen. De waarheid van een geloof kan men echter niet eenvoudig aan de "vruchten" aflezen. Christenen zijn, volgens hun eigen visie, immers allen zondaren die in veel opzichten tekort schieten bij het leven naar hun geloof. Over de waarheid van het christelijk geloof wordt dus in laatste instantie beslist door de gronden na te gaan waarop het rust en gelukkig niet door de gelovigen op de waarde van hun goede werken door te lichten, hoe belangrijk het ook moge zijn dat geloof goed gedrag stimuleert.

Tenslotte nog dit. Geloof is vaak misbruikt. Men zegt dat dit tegen geloof pleit. Dat is een onjuiste gedachtengang. Alles wat bestaat wordt misbruikt. Voedsel bijvoorbeeld wordt misbruikt. Het wordt slecht over de mensen verdeeld; sommigen eten zoveel dat ze er ziekten van oplopen. Muziek wordt misbruikt om massa's tot hysterie op te zwepen. Sex wordt misbruikt, - toch pleit men in de westerse samenleving niet voor algehele onthouding. Godsdienst wordt misbruikt. Daaruit blijkt niet dat godsdienst op zichzelf genomen verkeerd is. Er blijkt alleen uit dat godsdienst voor veel mensen belangrijk is. Het is een macht in het leven. We kunnen de vraag

stellen: raakt godsdienst misschien aan wat wezenlijk is voor de mens? Goede religie is geen ideologie. Het geloof zoals we het in het vorige hoofdstuk hebben omschreven dient niet de belangen van sommigen tegenover anderen. Integendeel, goed christelijk geloof leert mensen om op de belangen van anderen te letten.

4. Getuigen de godsdiensten tegen religie?

Het bestaan van meer dan één religie is een volgend probleem waarvoor ieder die gelooft, staat. Is de veelheid van godsdienstige overtuigingen een doorslaggevend bezwaar tegen de waarheid van religie? In hoofdstuk 1 hebben we enkele antwoorden besproken die geen uitweg bieden uit deze kwestie. Hoe kan men het wel zien als men zelf een religie aanhangt?

Een eerste mogelijkheid om de argumenten tegen geloof te weerleggen is, dat men toegeeft dat religies niet meer dan relatieve waarde hebben, maar volhoudt dat zij toch iets wezenlijks raken. In feite is dit een gedachtengang die in de hindoetraditie wijd verbreid is. Denkend aan de hoge bergen in het Noorden van India zegt men dan dat het Hoogste op de top van de berg is, onzichtbaar voor allen die de berg beklimmen. Bomen, rotsblokken en glooiingen onttrekken de top aan het gezicht. Maar al zien we de top niet, we weten dat de berg een top heeft. De verschillende religies beklimmen alle dezelfde berg, maar ze komen van verschillende kanten. Zoals het in de Bhagavad Gita, het Lied van de Heer, staat: "Wanneer mensen Mij trachten te eren, op welke wijze ook, zo heet Ik hen welkom. Langs welk pad zij ook reizen, het leidt tenslotte tot Mij" (4.11). Men gebruikt ook wel het beeld van de oceaan: alle rivieren stromen uiteindelijk naar de oceaan.

De gedachte die achter deze visie steekt is dat mensen God uiteindelijk toch nooit adequaat kunnen kennen. God is Verheven. Hij is de grondslag van heel de werkelijkheid, maar tegelijk is Hij daarboven verheven. Wat wij over Hem zeggen zijn niet meer dan menselijke woorden en beeldspraken. Zij zijn geoorloofd, - men mag over God spreken op de manier die helpt om iets van zijn wondere werkelijkheid uit te drukken. Maar tegelijk moet men beseffen dat mensen God niet kunnen begrijpen zoals Hij in zichzelf is. Zijn openbaring geeft mensen toegang tot God, maar alle godskennis blijft menselijk en beperkt.

Van hieruit kan men begrijpen dat er in de hindoetheologie meer theologische of ook filosofische scholen zijn ontstaan. Zij benaderen elk de Waarheid van een andere kant. Dat wil niet zeggen dat ze elkaar niet kunnen tegenspreken. Er zijn talloze leergeschillen geweest tussen de diverse theologische stromingen. Sommigen spraken over het Hoogste als een Persoon, anderen meenden dat het wijzer is om zich "God" niet "persoonlijk" voor te stellen. Maar deze meningsverschillen werden en worden gedragen door de overtuiging dat Gods Zijn uiteindelijk niet in woorden te vatten is.

Zo valt te verstaan hoe talloze goden een plaats konden behouden binnen de hindoereligie. Men stelt zich de goddelijke machten in de vorm van een beeld van een van de goden voor ogen. Of men vereert een symbool van een van de goden. Maar in en achter deze verering is er het besef dat de ene godheid alle dingen doortrekt en draagt. Dit geloof wordt in vele mythen verwoord.

Wat men verder ook over deze benadering wil zeggen, in elk geval is dit een visie op geloof die het bestaan van meer godsdiensten verklaart. De werkelijkheid van God kan niet beschreven worden. Toch moet er iets over worden gezegd. De één zegt het zus, de ander zo. Maar allen bedoelen iets te zeggen over de éne God die alle dingen draagt.

In het menselijke spreken over God zit, nog steeds volgens deze visie, een moment van verbeelding en projectie. Maar dat is niet erg, - zo is de redenering. Geloof mag persoonlijk geloof zijn, mits men weet dat men de Waarheid niet in pacht heeft en dat het Pad dat men kiest niet ieders Pad hoeft te zijn. In deze hindoevisie is de veelheid van godsdiensten dus geen argument tegen de waarheid van geloof.

Intussen kent ook de ruimhartigheid van de hindoes grenzen. Godloochenaars zoals de materialistische filosofen en de boeddhisten worden bestreden, al kan men evengoed over de Boeddha als een avatara spreken. Er is plaats voor ieder die zich in geloof richt op het Transcendente.

De hindoeïstische benadering weerspreekt de aanspraken op exclusiviteit van jodendom en islam. Binnen het hindoeïsme zijn er geen historische gebeurtenissen die het karakter van deze godsdienst bepalen. Juist het beroep op bepaalde gebeurtenissen maakt de z.g. profetische religies exclusief. Zij beroepen zich op wat eens ergens gebeurd is. God gaf Mozes de Thora, zeggen alle drie de profetische

religies. Jezus is de Zoon van God, geloven de christenen. Er is geen God dan God, en Mohammed is zijn profeet, belijden islamieten. De verwijzingen naar de Thora, naar Jezus en het Nieuwe Testament, en naar Mohammed en de Koran brengen mee dat deze religies niet zomaar in het hindoeïstische patroon passen. Ze maken exclusieve aanspraken op waarheid. Als de Koran in alle onderdelen waar is, is de Bijbel dat niet.²⁴ Christenen geloven in Jezus, - anders behoeven ze niet langer christenen te heten, maar zolang christenen geloven dat God meer in Jezus present was dan in enig ander mens en dat Jezus God op de een of andere wijze "openbaar" maakt, - zolang bestaat er een exclusieve aanspraak op waarheid. Juist deze exclusieve aanspraak op waarheid wordt onder schot genomen in de kritiek dat de veelheid van religies het onaannemelijk maakt dat één godsdienst gelijk heeft en de andere godsdiensten niet. Dit argument heeft sommige christelijke denkers ertoe gebracht de aanspraak op de exclusiviteit van het christelijk geloof te laten vallen. Zo heeft John Hick geconstateerd dat geloof in Jezus als Gods Zoon een groot struikelblok is in de ontmoeting van de religies. Hij heeft daaruit de consequentie getrokken dat hij niet langer in de exclusiviteit van Jezus Christus als Zoon van God gelooft. Dit is z.i. een beeldspraak waarmee de kerk heeft willen zeggen dat Jezus voor de christenen de weg tot God opent en de waarheid omtrent God bekend maakt, maar niet dat Jezus de enige weg is. Op deze manier kan hij zich aansluiten bij de hindoeïstische visie die leert: God heeft vele namen, - de titel ook van een boekje van Hick.²⁵

Langs deze weg wordt de religie beschermd tegen de godsdienstkritiek die op de veelheid van waarheidsaanspraken wijst. De prijs die Hick hiervoor betaalt is hoog. Zijn interpretatie van het christendom gaat in tegen de kennelijke strekking van het Nieuwe Testament en het christelijk geloof de eeuwen door. We zullen ons niet aan zijn visie gewonnen geven maar gaan na of en hoe men vanuit het christelijk geloof tot een visie op andere religies kan komen.

Vanuit het christelijk geloof gezien zijn alle mensen schepselen van God. God geeft de mensen al het goede. Mensen staan niet helemaal los van God. Daarom is het niet verwonderlijk dat er ook buiten de joodse en de christelijke traditie veel mensen zijn die geloven. Overal over de wereld is er religieus besef onder mensen. Calvijn heeft gesproken over het zaad van de religie dat in het hart van

ieder mens is gelegd.²⁶ Als de godsdienstkritiek aandacht vraagt voor de verschillen tussen de godsdiensten is het goed om ook eens te kijken naar de grote overeenkomsten tussen de religies. De godsdiensthistoricus W.C. Smith heeft verdedigd dat geloof ("faith") een algemeen menselijke eigenschap is.²⁷ Heel de geschiedenis door hebben mensen over de gehele aarde geloofd. Ze hebben hun vertrouwen op God, goden of de dharma (de leer van de Boeddha) gesteld. Maar, hoe dan ook, mensen hebben geloof gehad. Het religieuze besef is algemeen, zo stelt Smith op grond van zijn vergelijkende studies van de grote wereldgodsdiensten. Men kan inderdaad zeggen dat het menselijk bestaan boven zichzelf uitwijst. We hebben daarvoor argumenten gegeven en geprobeerd te laten zien in welke opzichten mensen op God zijn toegelegd. Allerlei elementen in het bestaan wijzen naar wat Hoger is. Stel dat die God zich niet had geopenbaard. Dan zouden mensen allerlei over Hem zeggen op grond van de ervaringen die naar Hem verwijzen. Dan zouden zij inderdaad van vele kanten zoekend op weg zijn naar de top van de berg, maar geen van hen zou meer inzicht hebben dan de anderen in hoe God is. Maar stel, dat God zich inderdaad heeft geopenbaard. Stel dat Hij, hoe dan ook, door sommige mensen dieper en beter is gekend dan door anderen? Dan zouden sommige mensen wel een betere kennis van God kunnen hebben dan anderen, ook al zouden die anderen in principe in dezelfde God geloven. Wij hebben verdedigd dat het redelijk is om zich door hun getuigenissen te laten leiden.

Het christelijk geloof is vaak zo opgevat dat men andersgelovigen als afgodendienaren en afvalligen moest zien. In werkelijkheid kan men vanuit het christelijk geloof de anderen juist hoog achten omdat zij op hun manier beseffen dat zij een relatie met God hebben. Aan hun geloof kan men een voorbeeld nemen wanneer het onzelfzuchtig en oprecht is. Op welke wijze ook, uiteindelijk zoeken mensen in alle religies naar wat hun verstand te boven gaat, naar God.

Met elke religie is een bepaalde visie op andere religies gegeven. Hindoes hebben een bepaalde visie op islamieten en een andere op boeddhisten. Boeddhisten hebben bepaalde gedachten over christenen en weer andere over Joden. Ieder geloof heeft bepaalde gevolgen voor de visie op andere geloofsmanieren. In die zin is de waarheid tussen de religies in het geding. Intussen blijft het een feit

dat zoveel mensen geloven in wat het menselijk bestaan en deze wereld te boven gaat.

Binnen de grote godsdienstige tradities gaan er steeds meer mensen beseffen dat er anderen zijn die anders geloven. Er worden op plaatselijk maar ook op landelijk en internationaal niveau ontmoetingen gearrangeerd tussen aanhangers van verschillende religies. Daarnaast zijn er ontmoetingen in de academische wereld en bestudeert men over en weer elkaars tradities. Zo is er de laatste jaren een aanzet gegeven tot een intensievere ontmoeting tussen anders-gelovigen.²⁸

De tijd zal leren tot welke resultaten deze gesprekken leiden. Men heeft de ervaring dat men het geloof van anderen zo beter leert begrijpen dan alleen uit geschriften. Verder wijst men erop dat men ook duidelijker leert zien waarom het in het eigen geloof gaat. Ook heeft men gesuggereerd dat de wereldgodsdiensten waardevolle elementen van elkaar kunnen overnemen en zo naar elkaar toegroeien. Eén ding heeft men in deze ontmoetingen niet geconcludeerd: dat alle religie op een vergissing berust. Er is in de diverse religies teveel gezien van waar het in het leven om gaat, van wat een mens is en wat de wereld is, dan dat men een dergelijke sceptische conclusie zou moeten trekken.

Op grond van deze overwegingen concluderen we dat uit de veelheid van religieuze opvattingen niet blijkt, dat ze alle onwaar zijn. Integendeel, de wijde verbreidheid van religieus besef geeft steun aan de stelling dat de mens altijd op de een of andere wijze in relatie staat tot Hem, die leven en adem en alles geeft.

5. Geen verklaring voor het lijden

In antwoord op de vraag of het lijden in de wereld het geloof in een goede en almachtige God niet onmogelijk maakt, hebben christenen diverse antwoorden gegeven.

Ten eerste. In de kerk is en wordt vaak gezegd, dat God alle lijden wil. Hij bestuurt alle dingen. Dus vindt Hij goed wat er gebeurt. "Was mein Gott will, geschieht allzeit; sein Will ist doch der beste", - zo luidt het begin van een van de koralen in de Mattheüs Passion van Joh.S. Bach. Alle dingen vloeien ons toe vanuit zijn vaderhand, goede en slechte

jaren, vrede en oorlog, rampen en stormen, alles komt van God. Zo is de visie van de Heidelbergse Catechismus. Velen vinden steun in dit geloof. In de praktijk van hun geloofsvertrouwen hebben zij leren leven met een nuance inzake de goedheid van God; ze geloven: uiteindelijk, op een voor ons niet geheel na te voelen manier, is Hij goed. Zo verbinden zij de goedheid van God met zijn verantwoordelijkheid voor het lijden. Vaak zullen mensen geloven dat de zonde de reden is waarom de ellende in de wereld is gekomen. God schiep de wereld goed, zo lezen we keer op keer in Genesis 1.

De nadruk op de rol van de zonde als oorzaak van het lijden in de wereld klinkt door wanneer men de vraag als volgt beantwoordt. Men vraagt wel, - zo is de redenering -, naar Gods verantwoordelijkheid, maar men doet er goed aan de eigen verantwoordelijkheid voor veel ellende onder ogen te zien. Verwijt God niets, verwijt jezelf wat je zelf fout doet. Dit antwoord bevat een waardevol element. Er zijn bijv. mensen die vragen wat Gods rol was in de holocaust van de Joden, terwijl zij druk bezig zijn om een volgende holocaust met atoomwapens voor te bereiden. Toch blijft de vraag staan. Zelfs de meest overtuigde en diepgelovige christen kan op een pijnlijk sterfbed de vraag stellen waar God is en of Hij er is. Op die vraag past niet het antwoord: kijk liever naar je zonden. Meestal is zo iemand zich die trouwens zeer goed bewust.

Ten tweede. Men heeft vaak geprobeerd om het kwaad te verklaren uit de doelstellingen van de Schepper, God wilde mensen scheppen met een eigen verantwoordelijkheid, Per definitie konden ze niet zijn als God Zelf, alwetend, alomtegenwoordig en alvermogen. Daarom moesten ze wel gebrekkig zijn in hun kennis, gebonden aan een bepaalde plaats en tijd, en beperkt in hun kunnen. Die beperktheden brengen een hoop narigheden met zich. Omdat mensen een lichaam (moesten) hebben, kunnen er geen twee mensen op één plaats zijn. Dus kunnen ze tegen elkaar aanlopen en zich bezeren. Ze weten niet alles; ingewikkelde situaties kunnen ze niet goed overzien. Ze kunnen zich vergissen en dingen vergeten. Soms nemen ze verkeerde beslissingen. Kortom, uit het feit dat de mens niet God is, vloeit narigheid voort.

Mensen moeten bovendien mensen zijn en geen machines. Dus moesten zij morele verantwoordelijkheid dragen. Die kunnen zij misbruiken. Maar, wilde God mensen scheppen met een eigen wil, dan

moest Hij dat risico wel nemen. Vandaar het morele kwaad. Tenslotte dan het kwaad in de natuur. Dat moet men verklaren uit het feit dat de mens alleen aangenaam kan zijn in Gods oog als hij moeilijke beslissingen kan nemen. Van hieruit moeten droogte etc. worden gezien. Zo probeert men het kwaad te verklaren uit de noodzaak waarvoor de Schepper zich bij de schepping gesteld zag. Dit antwoord voldoet niet. Het is zeer wel denkbaar dat deze wereld iets beter zou zijn, dan ze is. Een enkel slachtoffer minder, een enkele aardbeving verplaatst van de stad naar de zee, - het is niet moeilijk zich kleine verbeteringen in de grote huishouding van deze wereld voor te stellen.

Ten derde. Men heeft geprobeerd de loop van de geschiedenis in de verklaring te betrekken. De geschiedenis begint armoedig, heeft men gezegd. Mensen leven in grotten en lopen in beestenvellen; ze eten vrijwel rauw vlees. Maar God zegent de mensen. Ze vinden van alles uit. Ze bouwen huizen, raken geoefend in de jacht, bebouwen het land en leggen vuren aan. De mensen raken beschaafd. God is met een wereld begonnen die verre van volkomen is, maar Hij werkt aan een betere wereld. De vervulling van zijn scheppingsplan zal ooit plaatsvinden als het leed is geleden en de tranen van de ogen zijn gewist.

Het sympathieke van deze visie is, dat de vooruitgang van de cultuur als een zegen wordt gezien. Wonen in tochtige tenten met een opening voor het vuur, dobbelen om bezit en vrouwen, horigheid aan de grondbezitter, afhankelijkheid van het weer bij het verwerven van voedsel, - het kunnen nooit optimale omstandigheden voor menselijk leven zijn geweest. Het probleem van deze opvatting is echter dat zulke omstandigheden van de ene dag op de andere kunnen weerkeren, als mensen, met alle beschaving, tot een kernoorlog overgaan. Het is goed om de zegeningen van de beschaving te tellen, - liefst één voor één -, maar het is niet realistisch om de ogen voor de meer onbeschaafde ondertonen van onze tijd te sluiten.

Voorts, in deze visie wordt het geluk van vele generaties mensen tijdens hun aards bestaan "ingeleverd" voor het geluk van hun verre nageslacht. Men mag van ouders enige opoffering voor hun kinderen verwachten, maar of het recht geweest was als God deze eis had gesteld aan hen die ons zijn voorgedaan? Het lijkt mij een weinig overtuigende redenering.

Men noemt dergelijke verklaringen voor het bestaan van ellende in de wereld een "theodicee", d.i. een theorie die verklaart dat God goed is en er toch ellende bestaat. In de versies van de theodicee die we nu hebben besproken wordt de oplossing gezocht in de nuancering van de tweede stelling: (2) God is almachtig. Men zegt in feite: God is goed, en almachtig, maar Hij moest nu eenmaal zus en zo te werk gaan om het doel dat Hij zich had voorgenomen te bereiken. Zijn almacht wordt als het ware ingeperkt door omstandigheden waarbij zelfs God zich moest neerleggen. Na deze weergave van enkele visies bepalen we nu ons eigen standpunt.

1. De realiteit van het lijden en van de ellende is voor gelovigen en ongelovigen een struikelblok. Het zal het ook blijven zolang mensen geloven en er ellende is. Altijd zullen mensen blijven zoeken naar het verband tussen God, die alle dingen heeft gemaakt, en de narigheid. Mensen die geloven denken daarover en ze worstelen ermee, omdat zij op de een of andere manier tot de overtuiging gekomen zijn dat God goed is. Als zij zouden denken dat God niet het goede met mensen voorhad, zou er geen moeilijkheid zijn in de relatie tussen God en het kwaad. God zou het kwaad eenvoudigweg kunnen willen. Maar dat geloven christenen niet. Ze geloven dat God goed en machtig is. Op grond van dat geloof rijst het probleem van de theodicee.

Het fundament voor het geloof ligt dus in de ervaringen die mensen tot het geloof in Gods liefde en macht hebben gebracht. De realiteit van het kwaad is niet de reden waarom mensen geloven. Integendeel, het is de reden waarom zij soms twijfelen of niet geloven. Daarom willen wij de aandacht verplaatsen naar de redenen waarom mensen denken dat God goed en machtig is.

2. Het bezwaar van alle pogingen om kwaad en lijden te verklaren is dat de theologie op de een of andere manier de ellende van mensen niet voldoende serieus neemt. Alle verklaringen stuiten af op de concrete feiten van mensen die niet te eten hebben, die een gruwelijke dood sterven, niet tegen het leven zijn opgewassen of slag op slag moeten verwerken. Uiteindelijk zijn al deze theorieën strijdig met de ervaring van het lijden als lijden. Juist gelovigen mogen de realiteit daarvan niet verbloemen, noch onder verwijzing naar een of andere metafysische noodzaak waaraan de Schepper onderworpen zou zijn,

noch met beroep op de zondigheid van de mens. Er zijn mensen die geen deel van leven hebben zonder dat enig mens daar iets aan kan doen. Dat is op geen enkele wijze te rechtvaardigen.

3. Tot slot een enkele verwijzing naar het bijbelse spreken over het kwaad. God heeft alle dingen gemaakt. Daarom is het lijden in de Bijbel nooit helemaal los van God. Een andere lijn in de Bijbel gaat daar tegenin. Het is volstrekt duidelijk dat God het lijden niet wil. In Jezus Christus blijkt hoezeer God Liefde is. Hij wil dat mensen leven en niet dat zij sterven.

In het Oude Testament vindt men verschillende tendenzen in het denken over God en het kwaad. God brengt straf over zijn volk om het terug te brengen bij zijn wet. Of God laat zijn volk begaan; ze moeten het zelf maar uitzoeken, al komen ze om in hun eigen vuil. Hopelijk zien ze op tijd in, dat alleen de weg van God naar het leven leidt. Bekend is hoe in 2 Samuël 24 wordt verteld dat God David aanzet tot een volkstelling, die hem feitelijk verboden is. David hoeft immers niet te weten hoeveel onderdanen hij heeft; God is zijn steun. Maar als God David op de proef stelt, faalt de koning; hij telt zijn volk. In 1 Kronieken 21 wordt later hetzelfde verhaal nog eens verteld. Alleen staat er nu dat de satan David aanzette om het volk te tellen. Zo wordt in het latere boek de afstand tussen God en het kwaad vergroot. De satan wordt als het ware tussen God en de verzoeking van David ingeschoven. Zo ook in het boek Job. God staat het de satan toe om Job te beproeven. Maar de satan moet God vrijwel "vastpraten" voor God hem wel toestemming moet geven. Aan het slot blijkt hoe goed Gods hart is: Jobs welstand wordt hersteld. We geven nog een ander voorbeeld. In Genesis wordt verteld hoe God de goede wereld schept uit de chaos van het begin. Het blijft een raadsel waar de chaos vandaan komt. Na het opschrift "In den beginne schiep God de hemel en de aarde" wordt eenvoudig geconstateerd: "De aarde nu was woestheid en leegte". Er is geen leven mogelijk. God geeft het leven, midden in en ondanks de chaos die het leven verstikt. De goede schepping die verder wordt verhaald in Genesis 1, wil o.a. zeggen dat God het kwaad niet bedoeld heeft en er geen behagen in heeft.

Men kan hier tegenwerpen dat deze "theorie" over de schepping niet klopt. Vanwaar de chaos? Heeft God die dan niet gewild? Het antwoord op deze vragen is eenvoudig: Genesis geeft geen

theorie over God, het kwaad en de schepping, maar belijdt dat God goed en machtig is. Tegelijk wordt de realiteit en de ernst van de bedreigende werkelijkheid voluit erkend. Ze wordt niet weg verklaard. Daarom hebben we geen theorie over God, maar *een belijdenis* dat Hij de schepping goed heeft bedoeld.²⁹

Hetzelfde is duidelijk in de verhalen over Jezus. Hij kent het lijden. Ofschoon zijn sterven "maar" drie uur duurde, blijkt uit heel zijn leven en werken dat Hij zag wat mensen tekort kwamen. God, zo wil het Nieuwe Testament zeggen, weet van het lijden. Jezus kent het en draagt het. Gods wil is duidelijk, zowel in het kruis als in de Opstanding. Hij beoogt het leven, het licht, een aarde waar dood en onrecht zijn overwonnen.

Bij mensen die lijden, om welke reden dan ook, doet men er niet verstandig aan om met theorieën over het lijden aan te komen. Maar wel kan men soms merken dat zij in hun lijden gesteund worden. Christenen geloven dat God bij mensen wil zijn in hun lijden. Het lijden is en blijft een groot probleem. Of de realiteit van het lijden het geloof ondermijnt hangt ervan af hoe indrukwekkend de ervaringen zijn waarop het geloof rust.

6. Duizend nuances?

Sterft, tenslotte, het geloofde dood "of a thousand qualifications", zoals Anthony Flew heeft gezegd? Leveren alle antwoorden op de argumenten van de godsdienstkritiek niet nieuwe onzekerheden op? Wordt het geloof niet zo vaag dat het vervluchtigt? Als men zo weinig weet, kan men dan nog wel zeggen dat men er iets over weet?

We gaan eerst in op de aard van de kennis in het geloof en de aard van de bijbelse verhalen. Daarna komt aan de orde dat wie gelooft, zich laat overtuigen door indrukwekkende ervaringen zonder dat hij het antwoord op alle vragen weet.

De mensen die hebben gezegd dat het in geloof niet om kennis (Latijn: *cognitio*) gaat, hebben in elk geval gezien dat de bijbelse verhalen niet bedoeld zijn om eenvoudigweg kennis van de bijbelse geschiedenis over te brengen. Dat doen ze soms ook, maar hun werkelijke strekking reikt veel dieper. Zij bedoelen inderdaad een bepaalde visie op het leven over te dragen. Wie die verhalen hoort, gaat, idealiter, het leven

zo beschouwen als in die verhalen wordt gesuggereerd. Dat heeft men gezien. Helaas hebben een aantal schrijvers soms de indruk gewekt alsof het in de verhalen niet om kennis gaat. Helaas, want het gaat juist om een heel speciaal soort kennis. Om een voorbeeld te geven, het verhaal van de maagdelijke geboorte van Jezus wordt niet verteld om een generatie moderne artsen te onderwijzen hoe de bevruchting van zijn moeder heeft plaatsgevonden zonder tussenkomst van een man. De boodschap van het verhaal is dat men alleen een goede visie op Jezus heeft, d.i. Hem alleen waarlijk kent, als men Hem ziet als de Zoon van God.

De geschiedenissen en de verhalen in de Bijbel hebben een diepere betekenis dan oppervlakkige beschrijvingen van gebeurtenissen. Ze proberen de kern aan te duiden van de geschiedenis van Israël, van het leven van Jezus Christus en van het menselijk bestaan in het algemeen. Als in Genesis 1 wordt verteld dat God op de eerste dag het licht schiep en op de vierde dag de zon en de maan, dan wordt er niet een domme natuurkundige theorie weergegeven, - alsof er zonder de zon en de maan licht kon wezen -, maar dan wordt door de onaannemelijke volgorde van de (schijnbare) feiten een diepere bedoeling kenbaar gemaakt. De onaannemelijke volgorde is bedoeld om de aandacht op de kern van de zaak te richten. Hoe de wereld tot stand is gekomen mogen de geleerden uitzoeken. Maar wijzen moeten weten dat, als mensen zien, het niet is door zon en maan alleen, maar uiteindelijk door het licht Gods. Als mensen leven en door de wereld gaan, - bij de genade van God! Als zij ademen, - dan doordat Hij het leven geeft. In deze (en andere) bijbelverhalen kan men allerlei elementen ontdekken van de wereldbeelden waarmee Israël in de loop van zijn geschiedenis is geconfronteerd. Het doel van de verhalen is niet om een semi-wetenschappelijk wereldbeeld uiteen te zetten, maar om de (niet-natuurkundige) grondslagen van het bestaan te onthullen. Hetzelfde geldt van de geschiedvertellingen. De geschiedenissen worden zo gegroepeerd of herschreven dat de kern van de historie duidelijk wordt. Het gaat niet alleen om de historie van Israël, maar ook om heel de geschiedenis van de mensheid.

Het is kenmerkend voor de westerse cultuur dat wij bij zulke verhalen steeds weer proberen om ze in enkele duidelijke stellingen samen te vatten. Wij geven de voorkeur aan wetenschappelijke theorieën. Liever zien we een aantal duidelijke leeruitspraken van een

kerk voor ons dan een boek Verhalen. Leeruitspraken kunnen geanalyseerd worden. Verhalen horen is misschien gemakkelijker, maar ze helemaal begrijpen of ze analyseren is anders en moeilijker. Verhalen die in de christelijke of andere godsdienst worden verteld, willen iets wakker maken bij de hoorder of lezer. Ze "spreken", zo heeft men wel gezegd, de hoorder aan. Ze hebben iets te zeggen. Maar wat ze ook te zeggen hebben, hun boodschap wordt alleen gehoord als de hoorder zich geeft. Hij moet zich door het verhaal laten meenemen en er bijna in geloven om te kunnen zien wat het betekent. Maar ook bij een film of roman is dat zo. Wie alleen maar analyserend naar een film of toneelstuk kijkt, zal niet ontroerd worden. Wie bij een conferencier alleen oplet hoe hij zijn publiek bespeelt, zal minder vlug in de lach schieten dan wie zich gewoon laat meenemen door de grappen. Dit wil niet zeggen dat analyse op deze terreinen van het taalgebruik verboden is of zelfs onmogelijk zou zijn. Integendeel, wie ziet hoe de conferencier met het publiek omgaat en zijn effecten "timed", of wie begrijpt hoe de filmer de sfeer van zijn film opbouwt, zal er misschien meer genoeg aan beleven. Maar dan moet men zijn analytische kennis wel gebruiken bij een spontaan luisteren naar de conference of het zien van de film. Men heeft in dit verband wel van een "tweede naïviteit" gesproken. Daarmee wordt bedoeld dat de kenner zijn eerste onschuld heeft verloren; hij weet hoe de vork in de steel zit. Maar desondanks wordt de muziekcriticus geraakt tijdens een concert, leest de literator met genoeg een roman en hoort de theoloog met spanning naar een goed voorgelezen schriftgedeelte. De aanvankelijke naïviteit is verloren gegaan, maar de persoonlijke betrokkenheid is gebleven.

Men kan wel goed over geloof nadenken maar in laatste instantie kan men alleen begrijpen waarom het gaat als men zich "geeft" en aangesproken weet. Het begrijpen van godsdienstige verhalen vergt, dat men er persoonlijk bij betrokken is.

Een ander kenmerk van de verhalen binnen een grote godsdienstige traditie is, dat zij geen afgeronde levensbeschouwing bieden. De verhalen belichten allerlei aspecten van de werkelijkheid. Ze kunnen zeer uiteenlopende ervaringen beschrijven. Dat geldt van de bijbelse verhalen, maar ook bijvoorbeeld van de Puranas, de mythen van de hindoes. Er is niet één duidelijke leer over de

oorsprong van het kwaad, noch in de Bijbel, noch in de Puranas. In godsdienstige tradities worden fragmenten van de ervaring vastgelegd. Pas in tweede instantie zijn er denkers die proberen eenheid te vinden in de veelheid van aanzetten in hun religieuze traditie. Dat geldt van het christendom, maar ook van het hindoeïsme. In veel gevallen rezen in de christelijke theologie en filosofie soortgelijke problemen als in de zes scholen van hindoeïstisch denken. Het gevaar van de systematische doordiening van geloof ligt in systeemdwang. Niet zelden doet een theoloog of filosoof onrecht aan bepaalde aspecten van zijn traditie door alles in een samenhangende visie te willen onderbrengen. De werkelijkheid is daarvoor te weerbarstig, de ervaring te verscheiden. Het is begrijpelijk dat mensen naar samenhangen zoeken en eenheid in hun theologische of filosofische visie nastreven, maar het is niet op voorhand zeker dat men de verschillende ervaringen die mensen hebben, recht doet in één samenhangende visie. Daarom hebben geschiedvertellingen en verhalen het voordeel dat zij iets kunnen duidelijk maken dat niet altijd in een doorwrochte dogmatische of filosofische beschouwing is onder te brengen.

Dan komen we nu toe aan het argument van Flew. Hij verzet zich tegen alle nuances die gelovige mensen aanbrengen in hun spreken over God. God is almachtig, maar, gevraagd wat dat inhoudt, legt bijvoorbeeld I.T. Ramsey uit dat dit niet wil zeggen dat God alles kan, willekeurig wat.³⁰ Hij speelt niet de rol van de machtigste in de wereld, maar is *almachtig*; dat is iets anders. Flew zou kunnen antwoorden: dit is mistig. Berkhof heeft in zijn geloofsleer geschreven dat Gods almacht de vorm heeft van weerloosheid.³¹ Ook als men daardoor wordt aangesproken kan men begrijpen hoe de reactie zal zijn van mensen als A. Flew: woordenspel om de problemen te ontlopen. Ons antwoord vloeit voort uit het vorige punt. Het is beter en belangrijker om recht te doen aan de ervaringen van mensen, - ook al levert dat intellectuele en emotionele problemen op -, dan om bepaalde ervaringen af te schrijven, omdat zij niet keurig in het geheel van onze levensbeschouwing passen. Consistentie is een eis voor een wetenschappelijke, een theologische of een filosofische theorie, - wij hebben dat in hoofdstuk 1 beaamd. Maar de eerste eis voor een integere levensbeschouwing is, dat men recht doet aan de ervaringen die mensen hebben. Die ervaringen kunnen elkaar weerspreken. In de

werkelijkheid van het leven worden we met goed en kwaad geconfronteerd. Natuurlijk probeert een mens tot een zekere eenheid in zijn levensbeschouwing te komen, en zeker proberen theologen en filosofen dat. Maar als de werkelijkheid complex is, mag men niet verwachten dat mensen hun geloof of levensbeschouwing in enkele duidelijke volzinnen kunnen formuleren. Dat de werkelijkheid niet eenduidig is maar complex, blijkt ons uit de mythen, de gedichten, de films en de kunst van over de gehele wereld.

Sterft het geloof de "dood van de 1000 nuanceringen"? Ik denk het niet. Alles hangt ervan af of duidelijk kan worden op welke ervaringen het geloof rust.

Beerling stelde de onbegrijpelijkheid van het geloof in een leven na dit leven aan de kaak. Hij meent dat het sterk tegen de waarheid van het geloof pleit dat geen mens kan inzien hoe de vork in de steel zit. Zijn voorbeeld is het leven na de dood. Hoe kan men zich indenken dat een zeker iemand, X, in een ander leven weet dat hij X is? Het moet gezegd, hier rijzen problemen. Er rijzen zelfs meer problemen dan in dit voorbeeld direkt duidelijk zijn. Het is niet moeilijk nog enkele onbegrijpelijke dingen te noemen in religieus geloof. De meeste onbegrijpelijkheden worden druk besproken, over de gehele wereld en in alle religies. Hoe kon God, die volmaakt en gelukkig is, ertoe komen om een wereld te scheppen die Hem zou verdrieten? Hoe kon God die "geestelijk" is, materie voortbrengen of vinden? Hoe kan de godheid die het Al omvat werkzaam zijn op een bepaalde plaats op aarde? Het is niet moeilijk om dit lijstje intellectuele problemen veel langer te maken. Er is veel onbegrijpelijks in het geloof, zoveel is zeker. Beerling heeft daar ruimschoots gelijk in.

Het is echter geen nieuw inzicht. Hoeveel christenen, joden, islamieten en hindoes hebben al niet verzucht dat het geloof een groot raadsel is? Hoeveel theologen en filosofen hebben niet verdedigd dat de Waarheid Gods onbegrijpelijk is? Wie hebben er niet allemaal over mysteries gesproken? Voor iedere gelovige vormen de raadsels van het bestaan en de mysteries van het geloof bij tijd en wijle een steen des aanstoets. Maar mensen geloven niet omdat het geloof begrijpelijk is. Zij blijven geloven omdat zij door hun ervaringen in het leven aan God gebonden blijven. De grootste vraag is niet of en hoe mensen alles kunnen doorgronden en in consistente theorieën kunnen uitleggen,

hoe zinvol de doordenking van het geloof ook is. Het belangrijkste is toch dat mensen aanleiding zien om te geloven. Zij maken dingen mee, stuiten op hun grenzen, ervaren in de hoogte- en dieptepunten van het bestaan de Macht die alle wereldse macht te boven gaat, die onbegrijpelijk is, anders van aard dan menselijke macht, liefdevol, genadig en rechtvaardig. Zij weten dat hun leven voor die Macht is als een open boek. Zij horen van anderen over hun ervaringen met deze God, vaak gelijksoortige ervaringen, maar bij sommigen ook dieper en zuiverder. Uit de Heilige Schrift horen zij verhalen die leren om beter op te letten en goed te zien waar de hand van deze God is. Zo gaan mensen geloven en zo blijven ze geloven, ondanks alle vragen die niet alleen worden gesteld door mensen die niet geloven, maar die zij zichzelf soms ook stellen.

BESLUIT

Argumenten voor en tegen geloof, - zo luidt de ondertitel van dit boekje. We zijn een aantal van de klassieke bezwaren tegen de waarheid van geloof nagegaan en we hebben enkele ervaringen beschreven die het geloof dragen. Wat zijn die argumenten alles bij elkaar genomen nu waard? Leveren zij een bewijs voor de juistheid van geloof?

De uitdrukking "argumenten voor en tegen geloof" is niet zonder reden gekozen. Het gaat om een aantal argumenten, niet meer. Het is geen bewijs.

Sedert meer dan achthonderd jaar is er al discussie over de zogenaamde godsbewijzen. Men heeft geprobeerd het bestaan van God te bewijzen. Bekend zijn vooral drie bewijzen. Ten eerste het z.g. kosmologische bewijs. Men wijst erop dat alle dingen een oorzaak hebben. Niets bestaat zonder reden; alles is gemaakt of volgens de wetten van de natuur voortgebracht. Vervolgens vraagt men naar de wereld als geheel. Als niets in de wereld toevallig bestaat, kan de wereld zelf toch niet toevallig bestaan? Dus moet er een Oorzaak van de wereld bestaan. Die oorzaak kan alleen de Maker van het Universum zijn, God.

Het tweede bewijs gaat uit van de ervaring dat de dingen een doel (*telos*) hebben. Het heet daarom het teleologische bewijs. Aan de natuur kunnen we aflezen dat niets voor niets is. Alles is geordend. Kortom, Iemand moet de orde in de schepping hebben gelegd met het oog op het doel dat Hij zichzelf heeft gesteld. Die Iemand is God.

Het derde bewijs is iets ingewikkelder. Het heet het ontologisch godsbewijs. Ontologie is de leer van het zijn, het bestaande. Het bewijs wil aantonen dat God bestaat. De redenering is als volgt. Wie aan God denkt, denkt aan het meest volmaakte Wezen dat hij zich kan denken. Een volmaakt wezen (als het bestaat) moet perfect zijn. Stel nu, dat het perfecte Wezen, god, niet bestond. Dan was die god niet volmaakt, want als hij perfect was, zou hij bestaan en niet alleen denkbeeldig zijn. Dus kunnen we ons (in het geval god niet bestond) een echte God denken die werkelijk volmaakt is en daarom ook echt bestaat. Dus bestaat de God, die wij ons denken, - aldus de redenering.

Over deze godsbewijzen is erg veel te doen geweest en de discussie duurt voort. Het is wel duidelijk dat de "bewijzen" niet sluitend zijn. Men denkt één probleem op te lossen maar stuit vervolgens op een volgende vraag. Als God de Eerste Oorzaak is van alle dingen, wie heeft God dan veroorzaakt? God bestaat noodzakelijk, zo is het antwoord. Maar wat houdt dat in, "noodzakelijk bestaan"? De bewijzen gelukken niet.

Er bestaat nog een ander bezwaar tegen de zogenaamde godsbewijzen. Het komt van de kant van theologen die vrezen dat men al redenerend tot een beeld van God komt dat door de gelovige niet wordt herkend. Om enkele voorbeelden te noemen: men spreekt over God als Eerste Oorzaak, als Degene die een plan en orde in de schepping heeft gelegd, als een Noodzakelijk Wezen of Alles Bepalende Macht. Maar dit is de God van de filosofen, zo zegt men onder verwijzing naar Pascals beroemde hartekreet toen bij hem het geloofsinzicht doorbrak: "Niet de God van de filosofen, maar de God van Abraham, Isaäk en Jakob".³² God, zoals de mensen Hem blijkens de Bijbel hebben ervaren, is volstrekt anders dan de God uit de redeneringen. God is niet een bloedeloze schim achter de schermen, maar de Metgezel van mensen in hun *ups* en *downs* in deze wereld. Hij is niet een "Noodzakelijk Bestaand Wezen", maar de Heer over het leven, wiens overmacht telkens weer blijkt. Aldus het theologische bezwaar tegen de godsbewijzen. Ze "bewijzen", een "God" die niet echt bestaat; in werkelijkheid is God anders. Men moet zich in zijn spreken over God laten leiden door de concrete ervaringen die mensen met God hebben opgedaan en niet door filosofische redeneringen.

Ook dit bezwaar tegen de godsbewijzen treft doel. Als de argumentatie die men voor geloof geeft, in feite afleidt van God zoals Hij is, kan men beter geen redenen opgeven waarom men gelooft. Het is alleen de vraag of we ons moeten laten vangen in een welles-nietes-diskussie. Is het niet mogelijk om duidelijk te maken waarom het in geloof gaat, zonder dat men het geloof tekort doet? Wij hebben niet geprobeerd bewijzen te leveren, - integendeel, we hebben gesteld dat het geloof niet met behulp van gewone wetenschappelijke middelen bewezen kan worden. Ligt geloven op een ander vlak dan streng wetenschappelijk onderzoek, dan mag men ook geen strikte bewijzen voor of tegen geloof verwachten. In plaats van naar bewijzen hebben wij naar argumenten gezocht. Ik heb geprobeerd een aantal ervaringen

te beschrijven die alle mensen in principe kunnen opdoen. Ieder kan getroffen worden door de betrekkelijkheid van het leven. Wie stuit niet soms op het vergankelijke en voorbijgaande van de wereld? Heeft niet bijna ieder mens het besef dat de belangrijkste dingen in het leven ondanks alle inspanningen niet verworven maar ontvangen worden? Voor wie gelooft verwijzen deze ervaringen naar God. Voor wie niet gelooft niet. Men kan ermee volstaan om met oprechte verbazing de gang van zaken in de wereld gade te slaan, zonder dat men het goede aan God toeschrijft (en met het kwade moeite houdt).

Wij hebben niet alleen op ervaringen gewezen die ieder mens kan kennen. Het besef een zondaar te zijn is misschien niet algemeen menselijk. Mensen weten wèl van hun falen. Wellicht kan ieder door een gevoel van tekortschieten worden bevangen. Maar het schuldig zijn voor het aangezicht van God en het besef dat men vrij mag zijn van deze schuld, speelt zich af binnen de context van het christelijk geloof. Het weten van Gods bedoelingen en van de steun die Hij wil geven aan ieder die op Hem vertrouwt, geeft een andere dimensie aan het besef van tekortschieten. Het gaat dan niet meer om iets minder doen dan moet, maar om er vaak hopeloos naast zitten. Zo is het ook met de bevrijding die we hebben beschreven. De "bevrijding" grijpt in in een wereld van gebondenheid en dwang. Rust wordt gevonden, ook al is de wereld niet plotseling veranderd. Het is moeilijk om voor anderen uit te maken of zij deze ervaring hebben. Binnen de christelijke traditie, en met name ook in de Bijbel, is beschreven hoe mensen door zulke ervaringen tot de zekerheid kwamen dat God zegenend nabij was. Maar dat deze ervaring binnen de context van het geloof een eigen intensiteit en inhoud heeft, wil nog niet zeggen dat wie niet gelooft, er niet iets van kan ervaren. Bij mooie muziek komen mensen tot rust. In de natuur ervaren mensen dat het goed is. God bereikt mensen langs vele wegen. Overal waar mensen tot zichzelf komen, werkt Gods genade, - zo zegt men vanaf het standpunt van het christelijk geloof. De ervaringen van het geloof staan niet los van het algemeen menselijke bestaan. Dus kunnen we ons geloof proberen te verantwoorden door op ervaringen te wijzen die ook voor andere mensen te denken geven. Daarmee doen we het geloof geen onrecht; we persen het niet in het keurslijf van een filosofisch godsbegrip. Integendeel, het overdenken van de ervaringen die ons geloof dragen, kan ons helpen om duidelijk te zien wat het geloof in ons leven betekent.

Als de argumenten geen bewijs opleveren, welke kracht hebben ze dan? Wie gelooft, geeft zichzelf op deze manier rekenschap van zijn geloof. Men moet een antwoord vinden op de vragen van de godsdienstkritiek. Is het geloof verbeelding of ideologie? Deze vragen liggen er. Ze mogen niet onbeantwoord blijven.

Wie niet gelooft kan in een uiteenzetting van een aantal van de ervaringen die fundamenteel zijn voor het christelijk geloof, misschien aanleiding vinden tot meer begrip voor mensen die wel geloven. Geloof staat of valt met de ervaringen die het dragen. Wie zich openstelt voor wat het Evangelie ons onthult over ons bestaan, zal misschien de weg naar het geloof vinden. Omgekeerd is het mogelijk dat iemand die altijd rotsvast heeft geloofd, door de kracht van de argumenten tegen het geloof wordt geschokt. Het kan heilzaam zijn om te worden opgeschrikt. Een geloof dat geen lastige vragen kan verduren, is geen stevig geloof. Juist door nieuwe ervaringen en overwegingen kan geloof worden verdiept.

Het geloof, zoals wij dat hebben beschreven, kan de toets van de kritiek doorstaan, zo menen wij. Er worden intussen wel heel wat eisen aan gesteld. We hebben de godsdienstkritiek terloops heel veel moeten toegeven. Er is al te kinderlijk geloof; er bestaat geloof dat op verbeelding berust; bijna elk geloof is wel besmet met ideologie. Wie dat erkent, zal moeten streven naar een eerlijk, open geloof dat niet dienstbaar is aan de eigen belangen, maar open staat voor belangen van andere mensen. Voor een christen is dit geen vreemd ideaal. Jezus leerde het zo. Wordt geloof op deze manier niet te onzeker, als mensen moeten rekenen met wat anderen ervaren en ook nog met wat de wetenschap aan resultaten oplevert? Weten mensen dan nog wel precies wat ze kunnen geloven? Op deze vragen is het antwoord niet moeilijk. Van de centrale zaken kan men zeker zijn. Verder zijn er in het geloof veel dingen waarover christenen nooit raken uitgedacht. Dat geeft niet, want de geloofszekerheid ligt in het vertrouwen op God, de Vader van Jezus Christus, en niet in de aanvaarding van bepaalde dogmatische formuleringen. Geloofsdoordenking is niet onbelangrijk, maar toch is zij secundair. Het gaat om het leven in geloof. In de centrale dingen kan men zeker zijn, ook als men zoekt naar wat het geloof verder inhoudt en met zich brengt.³³

AANTEKENINGEN

- ¹ Zie bijv. M. Gatzemeier, *Theologie als Wissenschaft*, I 1974, II 1975, Stuttgart, m.n. II, 115-169.
- ² Zie bijv. L. Feuerbach, *Das Wesen des Christentums*, S.W. VI, Stuttgart, 1903. Vgl F. Sierksma, *De religieuze projectie*, Delft 1957, m.n. 144 vv. Zie de bespreking van de projectieleer en de analyse vanaf christelijk standpunt bij H.M.M. Fortman, *Als ziende de Onzienlijke*, Hilversum 19682, m.n. deel 1 en 2.
- ³ Karl Marx, *Die Frühschriften*, Her. von S. Landshut, Stuttgart 1968, 207 vv., vgl. 340. Zie voor wat volgt over Marx bijv. W. Luypen, *Fenomenologie en atheïsme*, Utrecht 1967², 123-203.
- ⁴ H. Marcuse, *De een-dimensionale mens*, Hilversum 1968. Th.W. Adorno, *Negative Dialektik* (1966), Frankfurt 1970.
- ⁵ Zie D.C. Mulder, *Heilig woord en heilige schrift in de religies*, Kampen 1970.
- ⁶ A. Flew e.a., "Theology and Falsification, o.a. in: B. Mitchell ed., *The Philosophy of Religion*, Oxford 1971, 13 vv.
- ⁷ R.F. Beerling, *Niet te geloven*. Wijsgerig schaatsen op godgeleerd ijs, Deventer 1979, 171 vv., 120 e.a.
- ⁸ C.R. Rogers, *Mens worden* (1961 eng. ed.), Ned. vert. Utrecht z.j.
- ⁹ A.J. Nijk, *De mythe van de zelfontplooiing*, Meppel 1978, 191.
- ¹⁰ W. Pannenberg, *Was ist der Mensch?*, (1962), Göttingen 1968³, 21 v.
- ¹¹ W. Weischedel, *Der Gott der Philosophen*, Darmstadt 1975³, II, 194 vv.
- ¹² Voor het voorafgaande zie bijv. *Het leven van de Boeddha*, vertaald uit de vroegste Chinese overlevering door E. Zürcher, Amsterdam 1978, 67 vv. Voor wat volgt zie bijv. D.J. Kalapuhana, *Buddhist Philosophy. A Historical Analysis*, Honolulu 1976, 36 vv.
- ¹³ Vgl. bijv. W. Pannenberg, *Anthropologie in theologischer Perspektive*, Göttingen 1983, 139 vv.
- ¹⁴ J. Fowler, *Stages of Faith, The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, San Francisco e.a. 1981, 164.
- ¹⁵ I Cor. 10:32.
- ¹⁶ Zie Fowler, a.w., 54 v. E. Erikson, *Childhood and Society* (1951), St. Albans 1977, 222 vv.
- ¹⁷ Bijv. Pannenberg, *Anthropologie*, 219 vv.; H. Küng, *Existiert Gott?* Zürich 1978, 627. Vgl. ook H.M. Kuitert, *Wat heet geloven?*, Baarn 1977, 74 vv.
- ¹⁸ Vgl. over wetenschapsleer bijv. C.A. Van Peursen, *De opbouw van de wetenschap*, Meppel 1980.
- ¹⁹ Uitvoeriger Fortmann, a.w., II.
- ²⁰ In C. Dimmitt en J.A. van Buitenen, *Classical Hindu Mythology*, Philadelphia 1978, 127.
- ²¹ Vgl. Augustinus, *Confessiones* (Belijdenissen), boek 1.1.
- ²² M. Palihawadana, "A Buddhist Response: Religion beyond ideology and power", in: ed. D.G. Dave and J.B. Carman, *Christian Faith in a Religiously Plural World*, New York 1978, 38 vv.
- ²³ Zie ook: *Het Marxisme*. Voor een open dialoog tussen kerken en Marxisme, een

handreiking van de Raad voor Kerk en Theologie van de Nederlandse Hervormde Kerk, Den Haag, 1978. Bij de drie standpunten die worden besproken in de tekst, vergelijk men bijv. (bij 1:) P. Ehlen, *Der Atheismus im dialektischen Materialismus*, München 1961, (bij 2:) M. Reding, *Die Glaubensfreiheit im Marxismus*, Wenen 1967, 25v. en (bij 3:) W. Post, *Kritik der Religion bei Karl Marx*, München 1969, 308vv.

²⁴ Bijv. *Koran*, Sura 5, 157v.: Jezus is niet echt gekruisigd.

²⁵ J. Hick, *God has many names*, Londen 1980.

²⁶ Joh. Calvijn, *Institutie*, boek I, hoofdstuk 3. Vgl. J.H. Bavinck, *Religieus besef en christelijk geloof*, Kampen 1949, 8 vv.

²⁷ W.C. Smith, *Faith and Belief*, Princeton 1979.

²⁸ Een overzicht treft en aan in D.C. Mulder, *Ontmoeting van gelovigen*, Baarn 1977; een aantal aspecten van de dialoog worden besproken in: *De dialoog anders bezien*, red. A.W. Musschenga, Baarn 1983.

²⁹ Zie K. Westerman, *Genesis* (B.K.A.T.), Neukirchen, 1974, 141; vgl. ook N.H. Ridderbos, *Beschouwingen over Genesis 1*, Kampen 1963, 102v.

³⁰ I.T. Ramsey, *Freedom and Immortality*, Londen 1971 2, 58vv.; vgl. zijn *Religious language*, Londen 1967, hoofdstuk 2; vgl. W.A. de Pater, *Theologische Sprachlogik*, München 1971, 24v.

³¹ H. Berkhof, *Christelijk geloof*, Nijkerk 1973, 141vv.

³² Het "Mémorial"; zie G.E. Meuleman, "De apologetische methode van Pascal", *G.T.T.* 64 (1964), 4, 7v.

³³ Vgl. de titel en de centrale stelling van een geschrift van I.T. Ramsey: *On being sure in religion* (en, wil hij zeggen: (and) tentative in theology), Londen 1963. Vgl. mijn "Vast en zeker. Over zekerheid en onzekerheid in geloof", in: *In rapport met de tijd*, Kampen 1980, 252-278.